

GYÁNI GÁBOR

Munka és magánélet — cselédéletmód Budapesten

A cselédnek, s kivált házicselédnek elszegődő személy közvetlen élet- és munkakörülményei mindenkor egy messzemenően tagolatlan és zárt világot határolnak körül, ahol a *munka* és a *magánélet* egymástól úgyszólván el sem különíthető. E tény azért is oly szembetűnő, mert a polgári társadalomfejlődéssel karöltve együtt jár a magánéletnek a termelő munka szférájáról történő leválása és ekkénti függetlenülése. E differenciálódási folyamat ugyanolyan szerves következménye, jellemző jegye a társadalom polgárosodásának, mint alkalmasint a munkaerő fölötti szabad rendelkezés jogának intézményes biztosítotttsága. Ennélfogva minden olyan eljárás jogosultságot élvezhet, amely a munka és a magánélet elkülönültségében bekövetkező változásokon, mint hiteles fokmérőn át igyekszik meghatározni egy adott társadalom és rétegei polgárosodottságának mértékét s előrehaladottságát. A belőle fakadó minősítő ismérv alapján semmiképp sem elhamarkodott megkockáztatni a kijelentést: a polgári korban a házicselédesség a társadalom legkevésbé polgárosodott, polgári léthelyzetű csoportja. Hiszen még a tudottan a polgári társadalom alá szorított, a polgárosodásból messzemenően kirekesztett gazdasági cselédesség, főleg az uradalmi cselédesség számára is adottak a magánéletnek a családi közösség keretén belül viszonylagosan elkülönült, autonóm érvényesíthető elemei; ezzel szemben a házicselédesség esetében — a tételes jog alig burkolt értelme szerint is — a magánéleti szféra még ilyen szerény formában sem juthatott létjogához. Az ti., aki férjezett, akinek saját családja (férje, gyermeke) van, vagy akár csak erre aspirál, már nem alkalmas, de nem is kívánatos cselédmunkára. Egyszerűen azért, mert ebben az állapotában már rendelkezik némely személyes életfunkciókkal, a magánélet mégoly szerény kellékeivel, amelyekre azonban cselédként reálsan nem tarthat igényt, s melyeket egyszersmind szolgálatra idejében nem is gyakorolhat tovább. A házicselédet ugyanis épp az jellemzi, hogy élete nemcsak a munkavégzés egyszerű függvényeként alakul, hiszen számos egyéb rétegnél sincs ez másként, de ráadásul személyes életfunkciói fölött sem maga rendelkezik. Azaz: személyességének akár a legapróbb momentumaira is kiterjeszti befolyását patriarchális ambícióktól fűtött munkaadója.

Röviden és tételesen ilyen feltételrendszer megszabta keretekben zajlott a házicselédnek mindennapi élete. Együttal ebből a körülményből lehet, s kell levezetni a cselédéletforma megannyi társadalmi sajátosságát.

A cselédesség belső hierarchiája

Mielőtt részletesebben is betekintenenk a foglalkozási csoport mindennapi életébe, célszerű hogy elsőként magát a cseléd-társadalmat vegyük szemügyre belső felépítésében. Vitathatatlan ugyan, hogy pusztán mennyiségi ismérvek nyomán a cselédesség belsőleg kevésbé tagolt társadalom benyomását kelti. Ennek ellenére aligha mellőzhető az a tény, hogy a cselédségen belül igen nagyszámú alkalmaztatási minőség és munkakör létezik, melynek a csoporton, vagy helyesebben a foglalkozási rétegen belül időnként nem is csekély különbségek, anyagi és presztizsbeli egyenlőtlenségek felelhetnek meg. S noha a réteg rendszerint *kétharmadát-háromnegyedét* egyetlen alkalmazotti kategória, a múlt században *szolgálónak*, századunkban *mindenesnek* nevezett cselédek alkották, rajtuk kívül még mintegy tucatnyi további alkalmaztatási minőség ismeretes. A mindenek mellett főként a *szakácsnők* érdemelnek külön is említést: a múlt század közepén ők képezték a réteg közel *egynegyedét*, a század vége táján közel az *ötödét*, de a két világháború között már csak alig több mint a *tizede* tartozott a soraikhoz. A többi alkalmazotti kategória közül egyedül a *dajkák* számszerű alakulásáról rendelkezünk még folyamatosan adatok-

kal. Ezek szerint, a múlt század közepén a cselédség 5%-a, a századvégen 3%-a, a húszas években viszont már csak fél százaléka adódott a bentlakó szoptatós dajkákból.¹ Eszám-arányok híven tükrözik azt a folyamatot, ahogyan mindinkább háttérbe szorult a közép- és felső osztályok körében az újszülött csecsemő dajkatejen tartásának szokása.²

A két világháború között a cselédtársadalomban külön is nagyobb kategóriaként tudjuk számszerűsíteni a *szobalányokat*, akik a réteg kereken egytizedét alkották.

A cselédtársadalom egyes alkalmazotti csoportjai hierarchikus rendbe tagolódtak. A hierarchiában elfoglalt pozíció a munka eltérő jellegéből, a díjazás szerinti különbségtételből, valamint az egyes kategóriákhoz tartozókkal szemben megnyilvánuló munkaadói magatartásból következtethető ki és határozható meg. A díjazás azonban önmagában is hű tükrökre a cselédség belső hierarchizáltságának, miután pusztán a kategóriális minőség szabta meg — történetileg hagyományozott arányok szerint — a járandóságnak azt a valószínű nagyságrendjét, melyre az illető munkavállaló a piaci alkudozások során egyáltalán igényt formálhatott. Az eltérő *egyéni* munkateljesítmény, a gazdasági cselédséghez hasonló módon, úgyzólván egyáltalán nem befolyásolta a bérösszeg megállapítását. Arról egyedül a munkáltatók értékítéletét tükröző és kifejező *fixált* bérfokozati rendszer határozható meg.

*A nőcselédek egyes kategóriái
(1927)³*

Kategória	A. sz.	Százalék
Mindenes	37 217	72,2
Szakácsnő	6 397	12,6
Szobalány	5 754	10,6
Gyermekeleány	614	1,3
Mosogatólány	324	0,7
Dajka	295	0,6
Házvezetőnő	270	0,5
Komorna	156	0,3
Gyermekgondozónő	109	0,2
Takarítónő	102	0,2
Mosónő	94	0,2
Nevelőnő	86	0,2
Házikisasszony	34	0,1
Egyéb	173	0,3

A két világháború közötti (1927. évi) adatok alapján a cselédtársadalom három élesebben elváló szintje látszik megkülönböztethetőnek. A cselédség közel 3/4-ét alkották a legrosszabbul fizetett, legkisebb presztízsű alkalmazotti kategóriák, akiknek a készpénzbére ritkán szárnyalta túl a havi 40 pengőt és többnyire 30—40 pengő között mozgott, sőt mintegy a harmaduk 30 pengőnél is kevesebbet keresett. A cselédség e feltétlenül jellegadó magva döntően a mindeneseket foglalta magába, és ide sorolhatók még a mosogatólányok, a gyermekeleányok, a bentlakó takarítónők, valamint mosónők. Eggyel magasabb szinten találjuk a réteg valamivel több mint tizedét, azokat, akiknek a havi bére elvétve volt 30 pengőnél kevesebb, sőt fele részük járandósága a 40 pengőt is meghaladta. Elsősorban a szobalányok szintje ez, de melléjük társíthatók a dajkák, a házikisasszonyok,

¹ *Kőrösi József*: Pestvárosi statisztikai évkönyv. Pest, 1873. 338. sk.; *Uő*: Budapest főváros az 1881-edik évben. 4. szakasz. Bp. 1883. 48.; *Illyefalvi I. Lajos*: A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp. 1930. 663.

² *Vö. Gyáni Gábor*: Gyermekors a történelemben. Szoptatós dajkák a polgári átalakulás korában. Világosság, 1980. 7. sz.

³ *Illyefalvi I. Lajos*: i. m. Az 1927. évi fővárosi házi cselédekkel kapcsolatos összes itt hasznosított statisztikai adat e kiadvány 663—676. oldaláról származik. Ennek a jegyzetekben történő mindenkori jelzésétől a következőkben eltekinthetünk.

valamint a házvezetőnők is. Végül a hierarchia csúcsát a 40 pengő fölötti keresetű cselédek alkották. A réteg előbbivel hajszálra azonos kiterjedésű felső csoportját a szakácsnők fémjelezték, akik mögött ott sorakoztak a komornák, a gyermekgondozónők és a nevelőnők.

A fenti képet — a világosabb áttekinthetőség végett — némileg összevonva azt mondhatjuk tehát: a hierarchia *legalján* foglaltak helyet a *mindenesek*, *középen* álltak a *szobalányok* és a *felső* régiót a *szakácsnők* képviselték.

A pénzbeli járandóság mértékében voltaképp az egyes munkakörök eltérő társadalmi értékelése is bennfoglaltatott. Hiszen a mindenes, továbbá az egyéb konyhai kiegészítő tevékenységek ellátóinak a szerényebb bérezése és természetesen alacsony presztízse a tőlük követelt szakszerűség igénytelenebb és specializálatlanabb voltából fakadt. Voltaképp ezen számszerűen legkiterjedtebb cselédalkalmazotti kategóriákra háruult a háztartás „legközönségesebb” fizikai teendőinek az elvégzése. Ezért is alkalmaztak e kategóriákban oly gyakran viszonylag fiatal munkavállalókat és olyanokat, akik körében az iskolai végzettség mutatói más cselédkategóriákhoz képest is jóval kedvezőtlenebb képet mutatnak: 1927-ben pl. 5%-uk volt analfabéta, a többség pedig az elemi népiskola legfőljebb 2—4. osztályáig jutott el, de a hat osztályt felénél kisebb hányaduk tudta csak elvégezni.

A szobalányok és a velük egy sorban levő egyéb alkalmazottak munkája már némileg a specializáltság jegyeit hordozta és feltétlenül valaminő „magasabb rendű” háztartási tevékenységben állt. Így pl. a szobalány a takarítás teendőin túl a munkaadó és családja közvetlen személyes kiszolgálását is feladatai közé sorozhatta. S ez utóbbi a viselkedésével, a megjelenésével és a munkavégzésével szembeni minőségi követelményeket kétségkívül megnövelte. Jellemző, hogy ilyen munkakörben már nem is igen foglalkoztattak túl fiatal munkavállalókat: a szobalányok átlagéletkora 25 év körül járt, de például egynegyedük életkora 30 év fölött volt. Iskolázottságuk is kedvezőbb alakult, közel 2/3-uk elvégezte a hat elemi, sőt 1/10-ük egy-két középiskolai osztállyal is dicsekedhetett.

Végül a hierarchia tetején állók már igen specializált, „magas szintű” szaktudás birtokában jutottak hozzá kivételes pozíciójukhoz. Közülük egyesek, a szakácsnők azzal, hogy szert tettek a polgári, a középosztályi konyha szakismeretére; mások — mint a komorna, a nevelőnő — azáltal, hogy magasabb iskolázottságuk és főleg idegen nyelv(ek) többnyire anyanyelvi szintű ismerete révén kulturális funkcióknak is megfelelhettek. Nem csoda tehát, hogy a szakácsnők rendszerint idősebbekből állottak, olyanokból, akik mögött vagy hosszabb cselédmúlt állott, mint magasabb szakszerűségük előfeltétele, vagy olyanokból, akik özvegyesre jutás, elválás stb. folytán háziasszonyi szerepüket voltak kénytelenek áruba bocsátani. A nevelőnők igen nagy része származott külföldről: elsősorban német-osztrák nyelvtérületről. Közöttük módfelett gyakran találunk elszegyedtet középosztályi származékokat.⁴ Amennyiben élethossziglan szolgálatban maradtak, belőlük rekrutálódtak a komornák, akik zömmel 30—50 éves alkalmazottakat tömörítettek.

A cseléd-társadalom egyes szintjei, talán mondanunk sem kell, szorosan igazodtak a cseléd-tartó családok társadalmi tagozódásához. Egy adott háztartáson belül az alkalmazottak számán túl a cseléd-kategóriák skálája is a társadalmi hovatartozás függvényében alakult. Mindeneseket, mint értelemszerűen egyedüli alkalmazottakat elsősorban a kispolgári és a középosztályi háztartások alkalmaztak. Legfőljebb a középosztályi tehetősebb tagjai engedhették meg maguknak szobalány és/vagy szakácsnő egyidejű foglalkoztatását. Persze az iménti cseléd-kategóriák együttes és egyidejű igénybevétele, de még férfi alkalmazottak nélkül, jobbára már csak a nagypolgárság körében mutatkozott általánosnak (pl. a dualizmus idején), vagy gyakoribbnak (a kétvilágháború között). A kiterjedt, az említettek mellett további és férfi alkalmazottakra is igényt tartó háztartások fenntartása azonban már jellegzetesen arisztokrata privilégiumnak számított e korban is.

⁴ Teljesen igaz van Petersonnak, midőn megállapítja, hogy a nevelőnői foglalkozás kevésbé a tanult, ámbár alacsony származású lányok, sokkal inkább a deklaszálódott, gyakorta korán elárvuló volt középosztálybeli leányok kedvelt mobilitási csatornájaként szolgált. A nevelőnői státus számukra valamiféle menedéket nyújtott abban az értelemben, hogy segítségükre lehetett az eredeti társadalmi miliő végleges elhagyásának a valamiképpen elhárításában. *M. J. Peterson: The Victorian governess: status incongruence in family and society. In: Martha Vicinus (ed.): Suffer and Be Still. Indiana Univ. Press, 1972. 6. sk.*

A cselédek munkája

A házicseléd életében a munka mindenkor feltétlen elsőbbséget élvezett minden egyébbel szemben. Olyannyira, hogy valójában teljesen ki is töltötte a cseléd mindennapjait, alig hagyva időt és lehetőséget a szűkebben magánéleti elfoglaltságoknak. Túlzás nélkül mondhatjuk tehát, hogy csupán a munkavégzés tárgyi kereteit és belső tartalmát bemutatva is majd mindent megtudhatunk a réteg szokványos élettevékenységeiről, sajátos életformájáról.

Miből is állt a cseléd munkája? Az 1876. évi törvény⁵ erre vonatkozóan meglehetősen tág és bizonytalan definícióval él. A gyakorlatban azonban aránylag egyértelműen körülhatárolódott az a szokásszerűen adott cselédi munkakör, amely minden beszegődőre várt. A törvényi szabályozás legfőbb hiányossága inkább abból eredt, hogy nem rögzítette egységesen és kötelező érvénnyel a munkaidő hosszát, melynek meghatározását a munkaadó kénye-kedvére bízta. Amiből egyenesen következett, hogy a cseléd munkavégzésének mind a *hossza*, mind a *ritmusa*, közvetve tehát az alkalmazott egész *életrendje* a munkaadó és családja egyéni szükségleteihez, általában vett életviteléhez igazodott. S noha ebből értelemszerűen a következniék, hogy minden egyes cselédes háztartásban más és más szabályok, beidegzettségek és elvárások szabták meg az alkalmazott munkavégzésének a kereteit és a tartalmát, a gyakorlatban az mégis nagyjából egyöntetűen alakult. Mert igaz ugyan, hogy „a háztartási munka terjedelme és minősége a háztartás nagyságától, a háztartásbeliek kenyérkereső foglalkozásától, a gyermekek számától függőleg háztartásonként változó és nem sematizálható”.⁶ Mindez azonban a legkevésbé sem zárja ki, hogy a cselédek által a háztartásban ellátott teendők, a konkrét munka egyedi feltételei néhány fontosabb közös pontban egységesüljenek. Összefüggésben azzal, hogy maguk a cselédes háztartások is — a vitathatatlan egyedi különbözőségek mellett — többé-kevésbé az egyazon, vagy a közeli rétegbeliekre szokványosan jellemző életformát követték, azaz hasonló minták alapján szervezték mindennapi életüket.

Így volt ez a *munkaidő* terén is. Ma már megoldhatatlan feladat annak pontos megállapítása, hogy a cselédek egy átlagos aktív napjuk hány óráját fordították teendők ellátására és hány óráját másra. E kettő ugyanis nem különült el élesen egymástól. Hiszen a cselédek munkája egész napi kézenlétet követelt, az ébrenlét teljes időtartamát átfogta, bár eközben, igaz, rövid pihenő intervallumok is adódtak. Már önmagában ez a jelenség is visszautal a cselédség csökevényes polgári társadalmi minőségére. A cselédi munkavégzés ti. típusában tért el a modellszerűen a modern gyári munkavégzés által képviselt, a folyamatos, de pontosan lerögzített időtartamra szorítókozó és az erőfeszítéseket erre az időszakra összpontosító jellegzetesen polgári munkavégzési formától.

A cseléd munkaidejének hossza eszerint a *felkelés* és a *lefekvés* közé eső teljes időtartammal fejezhető ki. Ha mármost azt nézzük, s 1927-ből származó adatok nyomán erre mód is nyílik, hogy ténylegesen milyen értékek feleltek meg az így felfogott cselédi munkaidőnek, akkor a következő eredményekhez jutunk. A réteg egynegyede kelt 5 és 6 óra között, további kétharmada pedig 6 és 7 óra között, tehát a reggeli felkelés legáltalánosabb időpontjának a 6 órát tekinthetjük. Más források is erre vallanak. A századelőn sok kiadást megért háztartási kézikönyvből idézünk. „Hat órákor felkelhet a cseléd”.⁷ A két világháború közötti időszak reprezentáns háztartási kézikönyve sem mond mást: „A rendes, általánosan elfogadott ideje a felkelésnek a 6 óra”.⁸

A lefekvés, tehát a munka befejezésének időpontja tekintetében valamelyest nagyobb a változatosság. A korai, 8—9 óra közötti lefekvés viszonylag ritka, 9 és 10 óra között is a réteg alig több mint a harmada vonulhatott vissza pihenésre. Leggyakrabban 10 óra után, zömmel 11 óráig kerültek ágyba az alkalmazottak. Ugyanakkor szép számmal akadtak olyanok is, kiknek a munkanap 11, sőt olykor éjfél után ért csak véget. „A nagyságos asszony — idézi fel egy cseléd a 30-as években szokásos esti napirendjét — és az úr sétálni mennek vagy elmennek moziba és várni kell őket meleg vacsorával. Sokszor 10, 11 órákor vacsoráznak és ha még aznap akarok mosogatni, akkor csak éjfélkor

⁵ 1876: XIII. tc. A cseléd és gazda közti viszony szabályozásáról, a gazdasági munkásokról és a napszámosokról. (Egyedül a házicselédek tekintetében maradt fenn e törvény érvénye csorbítatlanul egészen 1945-ig.)

⁶ Gortvay György: Munkaegészségtan. Bp. 1944. 152.

⁷ Faylné Hentaller Mária: A háztartás kézikönyve. Bp. é. n. 13.

⁸ Szegedy-Maszák Aladárné—Stumpf Károlyné: Háziasszonyok útmutatója háztartási alkalmazottaik irányítására. Bp. 1943. 28.

kerülök ágyba. Ha pedig magamnak kell valami rongyomat megfoltozni, kimosni vagy kivasalni, azt már csak éjszaka csinálhatom.”⁹

Az íménti adatok tükrében a cselédek napi munkaideje 15–17 óráig tartott, pontosabban ez idő alatt folytonosan készenlétben álltak, hogy ellássák a szokásszerűen megkövetelt vagy az ad hoc adódó teendőket. A házicselédeket máshol is hasonlóan hosszúra, a budapestivel hajszára azonos munkaidőben foglalkoztatták. McBride a francia cselédségről mutatja ki, hogy „az átlagos cseléd napjában 15–18 órát dolgozott”.¹⁰ Jellemző, hogy midőn a francia házicselédek szakmai szervezete a századelőn nyilvánosan is követelte a munkaidő szabályozását, javaslatában megelégedett volna a 15 órás munkaidő-maximum (!) kimondásával is. Holott ugyanekkor a városi munkásrétegek esetében már általánosan tíz órában rögzítették a munkaidő felső határát.¹¹ Valóban, a házicselés munkaideje nyúlt a leghosszabbra a városi proletárretegek mezőnyében. Nálunk pl. az ipari nőmunkásság átlagos munkaidejét a dualizmus második felében átlag 50%-kal, a két világháború között ennél is nagyobb arányban szárnyalta túl a cselédség napi munkában eltöltött óráinak a mennyisége.¹² Egy kortárs statisztikus érdekes becslése szerint Budapest évi munkanap-teljesítményéből minden hetedik-nyolcadik munkanap jutott a cselédekre, azaz aktív népességben belüli arányuknak mintegy a duplája volt az általuk lekötött munkanapok részaránya.¹³

A házicseléd gyakorlatilag ébrenléte teljes időtartamára kiterjedő munkavégzését persze nem a folyamatosság jellemezte. Benne az intenzívebb és a kevésbé megerőltető, netán átmeneti téltlenséget fedező munkafeladatok és tevékenységek váltogatták egymást. E tevékenységek mind tartalmukban, mind időbeliségükben igen különbözhettek egymástól az egyes alkalmazotti kategóriák vonatkozásában. A legsokrétűbb és időben is a legegyszerűsebb elfoglaltság a mindenes napi munkáját jellemezte. Idézzük fel egy átlagos mindenes cseléd napirendjét. „Reggel 6 órára kelek. A gyerekek iskolába járnak, a reggelijüket 7 órára el kell készíteni. Az úr 1/2 9 órákor reggelizik, a nagyságos asszony 11 órákor, az ágyban. Háromszor kell reggelit főzni takarítás közben. Az ebédet 2 órára készítem el. Mosogatás, konyharendbehozatal következik és még alig végzem el, már uzsonnát kell készíteni, aztán vacsorát. Ha közben véletlenül marad valami idő, akkor kismosást kell csinálni és vasalni.” A vacsora elkészítése is gyakran több órát emészt fel, hiszen a gyerekeknek már nyolc órára, a „nagyságos asszony és az úr” részére viszont akár órákkal később kellett a vacsorát tálalni.¹⁴

A mindenesnél a munkaadó részéről megkövetelt napi teendőket a háztartási kézikönyv is hasonlóan részletezi. A felkelést követően a mindenesnek „gyorsan és tisztán kell a mosakodást és fésülködést elvégezni. Öltözködés után azonnal ablakot kell nyitni és az ágyneműt széttrakni, hogy az kellően szellőzhessen. Azután következik a reggelikészítés. Ha nagyobb a lakás, az ebédlő takarítása, a téli időben ennek fűtése képezi az első feladatot. Befűtés után kell a szobát seperni, a padlót kefélni és a kisebb szőnyegeket lekefélni, ami Budapesten reggeli 7 órától délelőtt 10 óráig történhetik az udvaron avagy a folyosón. Midőn az ebédlő rendben van, az asztalt kell a reggelizés megteríteni és esetleg az iskolába készülő gyermekeknek a mosakodásnál és öltözködésnél segíteni. Ha pólyásbaba van a háznál, az úrnőnek a fűrésztésnél kell segíteni . . . Miután a gyermekek az iskolába indultak és a ház úra, esetleg úrnője is elhagyták a lakást, az első dolog a hálószoba, utána a többi szoba és mellékhelyiség alapos szellőztetése és takarítása”. Időben ezt követi a bevásárlás, az ebéd főzés, a „gondos tálalás”, majd pedig a mosogatás. „A délután hátralévő óráit elfoglalja az uszonnakészítés és a vacsora, amely sok helyen tea és hideg ételekből áll.” A szokásszerű, rutinjellegű napi tevékenységekhez alkalmlilag társulhatott a nagymosás, melyhez „rendesen mosónőt fogadnak a háztartásokban, akit a mindenes munkájában segít . . . (továbbá) tavasszal és nyáron a gyümölcsök befőzése és a különféle ízek elkészítése is a mindenesleány egyik fontos feladatát képezi . . .”¹⁵

⁹ Szélpál Árpád: Amíg a háztartási alkalmazott a Baross-téri „cselédkorzótól” eljut az „egészségesen eltávozott”-ig. Népszava, 1932. VI. 19.

¹⁰ Theresa M. McBride: The Domestic Revolution. The Modernisation of Household Service in England and France 1820–1920. Croom Helm, London, 1976. 55.

¹¹ Uo.

¹² Illyefalvi I. Lajos: i. m. 206. sk.; Gortvay György: A kereső nő szociális és gazdasági viszonyai. Városi Szemle, 1930. 2. sz. 403.

¹³ Móricz Miklós: Budapest társadalomrajza. Városi Szemle, 1934. 2. sz. 207. sk.

¹⁴ Szélpál Árpád: i. m.

¹⁵ Szegedy-Maszák Aladárné—Stumpf Károlyné: i. m. 28. skk.

Nagyjából így festett tehát — a cseléd szemszögéből — egy átlagos középosztályi (egycselédes) háztartás hétköznapi életrendje. Ezekben az egycselédes háztartásokban is gyakorta alkalmaztak bejárónőket. 1927-es adatok szerint pl. a mindenesek közel 3/4-e legfőljebb segédkezett a nagymosásnál és közülük minden második a vasalás, a takarítás munkáit is segédlettel végezte.

A számosabb alkalmazottat tartó háztartásokban a mindenes cseléd osztatlan munkaköre már több alkalmazottat vállalt terhelte. A lakás rendben- és tisztántartása, valamint a család tagjainak a közvetlen kiszolgálása például a szobalány feladatát képezte, melyet az iménti háztartási kézikönyv mintául szolgáló leírása nyomán mutatunk be. „A szobalánynak reggel idejében kell kelnie, jóval a meghatározott idő előtt(!), mert saját magára is gondot kell fordítania . . . , szobáját is korán kell rendbehozni . . . , (majd) azokat a szobákat takarítja, melyek távol vannak a hálószobától, hogy ne zavarja a háziakat. Télen első gondja a kályha rendbehozása legyen . . . A takarításnál először a szőnyegetek kell felszedni, hetenként egyszer lesepenni azokat . . .” Munkáját ez után portörölgetéssel folytatja. „Az ebédlő takarítása után a reggelihez kell teríteni és lehetőleg mindent egyszerre kell az asztalra készíteni, mert a sok ajtónyitás zavar. A reggeli asztal leszedése után a hálószoba takarítása következik. Míg az ágynemű szellőzik, a fürdőszobát kell rendbehozni . . . Ha elkészült a takarítás, akkor esetleg a konyhán is segédkezhetik a szobaleány . . .” Természetesen az ő munkája az ebéd tálalása, „az ebédelők folytonos kínálása”, s végül az asztalbontás után a teríték leszedése. „Az edényeket rendszerint a szakácsnő mosogatja és a szobalány segít törölgetni . . .” Délután ő látja el az uzsonna, majd a vacsora tálalását, a közbeeső időben, hogy ne tétlenkedjék, a szükséges stoppolási, foltozási munkákat végzi, jobb helyeken kézimunkázással köti le magát. „A vacsoraasztal takarítása után el kell készíteni az ágyakat a családtagok ízlése szerint . . .”¹⁶

A szobalányt foglalkoztató háztartások már többnyire a középosztály módosabb rétegeiből és inkább a nagypolgárság köréből verbuválódtak. Az itt szokásos nagyobb lakásméretnek folytán a lakás higiénikus karbantartása önmagában több munkát igényelt. Ez indokolta külön szobalány felfogadását, ami ugyanakkor kiegészült a családi életvezetés választékosabb, mintegy előkelősült ritualizálódásából fakadó pótlólagos kívánalmakkal is. A saját maga gondozására az elvárások szerint több időt és gondot fordító szobalány megjelenéséhez fűződő kívánalmak éppúgy erre utalnak, mint a munkája szinte etikettszerű kivételezése terén vele szemben megnyilvánuló fokozott igényesség. Háztartási kézikönyvünk például hosszú sorokat szentel a tálalás és a terítés konvencionális „szakszerűségének” a beható leírására. A polgári, tehát az arisztokrácia szintje alatti rituális családi életforma voltaképpen a szobalány szerepén, személyes jelenlétén és feladatain át fejeződött ki a legegyértelműbben, többnyire benne és általa öltött látható alakot. Magasabb szinten, a nagypolgárság és az arisztokrácia síkján ugyane funkciót a férfi alkalmazottak töltötték be.¹⁷

Szakácsnőt is rendszerint többcselédes háztartások foglalkoztattak. A cselédek e kategóriáját munkája szorosan a konyhához láncolta, napja a takarítás, a főzés és a mosogatás tevékenységeivel telt el. Külön mindenes hiányában azonban gyakorta a család élelmiszer-szükségletének a beszerzése is a szakácsnő vállán nyugodott. Anyagilag, de egyéb tekintetben is nagyobb felelősséget, egyúttal kivételesen bánásmódot biztosított számára, hogy rendszerint ő rendelkezett a család élelmiszertartaléka fölött. „Nála volt a spájkulcs” — olvashatjuk — egy visszaemlékezésben.¹⁸ Munkája megfelelő ellátásához némi szakértelemre szintén szüksége volt, hiszen jól kellett ismernie a középosztályi konyha receptjeit és munkaadói rétegének az ízléskívánalmait.

A mindenesek, a szobalányok és a szakácsnők, valamint a bentlakó mosónők, takarítónők, mosogatólányok végezték a lakás fenntartásához, a háztartás vezetéséhez elengedhetetlen fizikai tevékenységeket. A cselédség egy az előbbieknél sokkalta vékonyabb felső csoportját munkája a család egyes tagjainak a személyéhez kapcsolta hozzá szoros szálakkal. E „magasabb állású” és a cselédektől nemegyszer fogalmilag is különválasztott alkalmazotti kategóriák zömmel a csecsemők és gyermekek gondozása, ritkábban nevelése területén fejtették ki tevékenységüket. Munkájuk jellemző menetét legszámosabb csoportjuk, a gyermekleányok — háztartási kézikönyvből idézett — napi-rendjének a felvillantásával érzékeltethetjük a leghívebben. „Reggel mindig ugyanabban

¹⁶ Uo. 30. sk.

¹⁷ Leonore Davidoff: *The Best Circles. Society, Etiquette and the Season.* London, 1973. 88.

¹⁸ Berényi Andrásné: Nagy Rozália a nevem. Bp. 1975. 226.

az időben kell a gyermeket felkelteni: megfürösztetni, felöltöztetni, megfésülni . . . Míg a gyermek a másik szobában reggelizik, ki kell nyitni az ablakot és míg a gyermek valamilyen játékkal van elfoglalva, gondosan ki kell takarítani . . . Három órára a reggeli után könnyű tízórait kell a gyermeknek adni. Dél felé a gyermekleány sétára viszi a kisgyermeket . . . lehetőleg parkokba és a kevésbé forgalmas, széles, levegős utcákra . . . Ebéd előtt a gyermekleány a terítésnél is segédkezhetik . . . Az egészen kis gyermeket meg kell etetni, a nagyobknál segédkezni és felügyelni, hogy az étkezés rendben történjék . . . Ebéd után a kisgyermeket egy-két órára le kell fektetni. Míg a gyermek alszik, a gyermek ruháját lehet rendbehozni . . . Estefelé újra sétára lehet a gyermeket vinni, vagy pedig otthon játszani vele . . . (A fürdetést és a vacsoráztatást követően) az esti ima után még egy kicsit beszélgethet a gyermekkel, majd csendben ülve megvárja, míg a gyermek elalszik".¹⁹

A gyermekleány és a többi hasonló munkakörben alkalmazott személy (dajka, gyermekgondozónő, nevelőnő) szerepe jól rávilágít, hogy főként a nagypolgári családokban a gyermek milyen fokig elkülönült a szülői életszférától. Valójában e családokban a gyermek(ek) és a szülők világa élesen kettévált, és a köztük így megnyíló szakadék áthidalására a szóban forgó alkalmazottak voltak hivatva. Miként egyes visszaemlékezések is tanúsítják, a szülők gyermekekkel jóformán csak e közvetítő személyek közbenjöttével tartottak fenn laza kapcsolatot. S egyébiránt főleg kiskorú gyermekeiktől messzemenően elidegenedve élték intim- és nyilvános társaséletüket.

A komorna, a társalkodónő, a házikisasszony (ez utóbbi gyakran távoli rokon személy) stb. kiváltságosnak nevezhető helyzete folytán semmiféle alantas „cselédmunkát” nem végzett: feladata arra szorítkozott, hogy mindenkor az úrnő rendelkezésére állt partneri minőségben.

A cselédek vezette házi-háztartási munkáktól miben sem tért el a bejárónők feladatköre. E kvázi-cseléd alkalmazottak lényegében egy főző-mindenes tevékenységét látták el, egyezményesen meghatározott időkeretben. Egy írásba foglalt munkaszerződés így körvonalazza a bejárónő munkakörét. „(Munkavállaló) kijelentvén önmagáról azt, hogy egészséges, tisztességes, szorgalmas és munkabíró, köteles naponként délelőtt 5 órát (6-tól 11-ig) és délután 3 órát (a munkaadó) lakásában az összes szokásos háztartási szolgáltatokat a kapott utasításhoz híven teljesíteni, beleértve a kenyér sütést is és mindenféle küldönc szolgálatot, ezen kívül 8–10 naponként kis mosást is végezni, mely alkalommal az egyéb szolgálatoktól mentesül . . . Köteles havonta egyszer nagytakarítást is végezni, mely alkalommal egész napon át gazdájá szolgálatában áll.”²⁰

A cselédek munkája, főleg monoton jellege miatt kevés örömmel kecsegtethetett. Egyhangúságát az adta, hogy lényegében egyazon tevékenységek folytonos ismétlődéséből állott. A cselédkérdés egy dualizmus kori „szakértőjének” a megállapítását idézve: „Azok az igények, miket a szolgálatok kielégíteni céloznak, nemcsak egyfőben állnak elő, hanem rendszeren napjában többször ismétlődnek, amidőn azok megfelelő kielégítése is szükséges. A most jelzett igények kielégítése — tér át a szerző a cselédmunka egyik negatív vonásának, szeszélyes ritmusának a nem kevésbé szembeszökő voltára — azonban csak akkor lehetséges, midőn a szükséglet tényleg fellépett. Éppen ebben nyilvánul meg a házi munka sajátossága, hogy annak ellátását nem lehet halasztani vagy kitolni s abban gyökerezik a szolgálatok különleges volta, hogy itt a munka készletet vagy tartalékot nem teremthet, hanem minden egyes új szükségletet külön kell a maga idejében kielégíteni. Ezért kell — szól az összegzés —, hogy az, aki hivatva van a szükségletet szolgálat által kielégíteni, annak kit szükségleteiben kielégít, állandóan rendelkezésére álljon”.²¹

A cseléd állandó készenlétre kárhóztatása, függő helyzetének eme beszédes megnyilvánulása, a munkavégzés mind tartalmi, mind időbeli előre meghatározatlan jellegéből, egyszer s mindenkorra érvényes standard voltának a nagyfokú hiányából következett. Hiszen a mindenébként kevés változatosságot mutató tevékenységét, munkája menetét állandóan megtörte munkaadóinak szeszélye, az otthoni élet szokásszerűen szabálytalanabb, kötetlenebb szükségletnyilvánítása, melynek a teljesen függő helyzetű cseléd feltétel nélkül alárendelődött. Mindez tehát további negatívummal terhelte a cseléd napi munkavégzését.

A dolognak azonban ez csupán az egyik oldala. Jogosan merül fel a kérdés, hogy a pusztán időlegesen szolgáló nagyszámú vidéki (falusi), társadalmilag alulról érkező

¹⁹ *Szegedy-Maszák Aladárné—Stumpf Károlyné*: i. m. 37. sk.

²⁰ Budapest Főváros Levéltára (BFL) IV 1407. b. 5290/1926-IX.

²¹ *Szalay Sándor*: Városi cselédkérdés. Bp. 1909. 13.

lány és nő későbbi életére milyen hatással lehetett a cselédként megtapasztalt, elsajátított háztartási munka; vajon mennyire kamatoztatták a polgári lakáskultúra és gyermekgondozási szokások terén szerzett jártasságokat; tovább vitték-e egyáltalán az eközben megismert kulturális mintákat? Kategorikus válasszal persze nem szolgálhatunk, de okkal feltételezhetjük, hogy a cselédként eltöltött idő ilyen szempontból sem múlt el minden nyom nélkül. Noha ismerünk ennek ellentmondó korabeli vélekedést is. Weis István jegyzi meg rosszallólag, hogy „még a városban szolgált asszonyok sem alkalmazzák falusi otthonukban azt a főznitudást, amelyet a városban szereztek”.²² Számunkra mégsem kétséges, hogy a falujukba és a családi létbe idővel visszatérő volt városi cselédek az úri körben szerzett tapasztalatok, készségek birtokában, azok közvetítése útján maguk is nagyban hozzájárultak a polgárosodás bizonyos mérvű elterjesztéséhez, egyes vívmányainak a helyi meggyökereztetéséhez. S talán épp ez adhat legalább részbeni magyarázatot arra a néprajzi irodalomban regisztrált jelenségre is, hogy ti. a 19. század második felétől a parasztságon belül egyre inkább a szegényparaszti rétegek lépnek elő az ízlésnormák szabályozóiként.²³ Azok a rétegek tehát, melyek a városi nőcselédek legfőbb társadalmi bázisául is szolgálnak.

A bérezés

A házi cselédek díjazása részint természetbeni, részint készpénzbeli járandóságból állt. Alkú tárgyát azonban jószerivel csupán a készpénzbér képezte. Miként előzőleg is említettük már, minden egyes alkalmazotti kategóriához hallgatólagosan egyezményes bérskála tartozott, melynek az alsó és főleg a felső határát ritkán lépték túl az egyes bérmegállapodások alkalmával. Ezen bérrányok pénzértékének alakulására ugyanakkor közvetlenül is befolyást gyakorolt a munkapiaci kereslet és kínálat ingadozása.

Sajnos a réteg teljességét átfogó rendszeres bérstatisztika a dualizmus idején nem készült, s megbízható adatokkal kizárólag 1927-ből rendelkezünk. A korábbi évtizedeket tekintve be kell érniük óvatos becslésekkel. Szórványos adatok nyomán arra következtethetünk, hogy a századelőn a budapesti nőcselédek átlagos havi készpénzbére 15–35 korona között mozoghatott. Ezen belül a mindenesek keresete rendszerint 15–25 korona, a szobalányoké 25–30 korona között és végül a szakácsnőké 30–35 korona között alakult.²⁴

A húszas évek immáron pontos és teljes értékű bérstatisztikáját tanulmányozva elsőként is megállapíthatjuk: a cselédbérek legalsó és legfelső sávjai, másként a szélső értékei közötti szóródás a 100%-ot is meghaladta. Ami annyit jelent, hogy a legrosszabbul fizetett mindenes és a legjobban díjazott nevelőnő bére között a különbség a másfél-kétszeres magyságrendet is elérte.

A teljes cselédbérskála számtani középértéke eszerint a 20–25 pengő közötti sávban keresendő, hiszen a réteg 3/4-ének a keresete szorult e bérhatárok közé. A cselédbérek eszmei átlagát tehát 35–40 pengőben kell megjelölni.

Vajon sok vagy kevés volt-e ez? Önmagában szemlélve kétségkívül a korabeli legalacsonyabb keresetek sorában a helye. A két világháború közötti tudottan igen kedvezőtlen mezőgazdasági napszámberék mércéjével mérhető, az élelmezési járandóság után visszamaradó női napszámberék pénzértékét alig néhány fillérrel szárnyalva túl. S persze az iparban a nők számára elérhető bérekhez viszonyítva a cseléd készpénzbére alacsonyának mondható.²⁵

A teljes igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy a cseléd a maga élelmezésére és lakásra külön nem költött, készpénzbéréhez ez utóbbiak megfelelő pénzértékét szintűgy hozzá kellene számítanunk, hogy reális összevetést végezhesünk.

²² Weis István: A mai magyar társadalom. Bp. 1930. 99.

²³ L. Hoffmann Tamás: A parasztság csődje és kultúrája. In: *Úó: Néprajz és feudalizmus*. Bp. 1975. 379.

²⁴ Legalábbis erre következtethetünk, többek közt a Cseléd Újság apróhirdetési rovatában ígértként felajánlott bérösszegek ismeretében. Cseléd Újság, 1912. IX. 22. Ugyanebből az évből sikerült összegyűjteni valamivel több mint félszáz olyan esetet, melyből a cselédek különböző kategóriáinak a bérvizonyaira is fény derül. E kis mintában a mindenesek átlagkeresete 25 korona volt, a szobalányoké 31, a szakácsnőké 35 koronának felelt meg. A bonne-ok havi bére pedig a 40 koronát is elérte. BFL X. 214.

²⁵ *Vö. Gortvay György: A kereső nő . . . 377. skk.*

McBride század végére vonatkozó francia és angol kalkulációi például azt sugallják, hogy a lakás és az élelmezés költségarányos hozzáadásával a cselédbérek jelentékenyen túl is szárnyalták a könnyűipari női kereseteket.²⁶ Ha ilyen eszmei számítgatásokba bocsátkoznánk, legkevesebb a duplájára kellene emelnünk a cselédek virtuális jövedelmét. Ismeretes ugyanis, hogy a két világháború között, ha a gazda a két hét szokásos felmondási idő lejárta előtt lemondott a cseléd foglalkoztatásáról, a rendőrség napi 1 pengő „eltartási díjjal” terhelhette meg. Nagyjából annyival tehát, amennyi a cseléd egy havi bére egy napra jutó átlagának felelt meg. További hipotetikus találgatások helyett elegendő, ha megállapítjuk: ezzel együtt a cselédkereset összehasonlíthatatlanul kedvezőbb megvilágításba kerül. Keresete, melyből egyéb kiadásokra elvétve áldozott, egészében megtakarított, tehát nettó jövedelemként számítandó. Ennek figyelembevételével a 20 vagy 30, netán 40 pengős havi kereset, mégha teljes terjedelmében nem is vált nettó jövedelemmé, feltétlenül tisztességesnek mondható. Különösen, ha tudjuk, hogy hébe-hóba ehhez még külön kereset is járult. 1927-ben pl. a réteg valamivel több mint a tizede ismerte be, hogy egyéb forrásból is húz némi pénzjövedelmet. És itt a borralaló. „Nálunk azonban — olvashatjuk egy korabeli illemkódexben — általános szokás, hogy a vendég

A cselédek megoszlása a havi kereset szerint

Bérkategória	A cselédek százalékában
— 20 pengő	10,4
20—30 pengő	20,8
30—40 pengő	41,7
40—50 pengő	15,1
50— pengő	12,0

borralalót ad. Még egy egyszerű délutáni tea után is, mikor a szobalány rásegíti a bundáját vagy a felöltőjét: egy pengő jár. Ebéd, vacsora után, a szerint, hogy egyedül vagy többedmagunkkal voltunk-e, s hogy egyszerű vagy nagyszabású vendégfogadás volt-e: egy-két-három-öt pengő.”²⁷

És mit takart a természetbeni ellátás? Általában és szinte kivétel nélkül az *élelmezést*, valamint a *szállást*, de alkalmanként mást is. Így 1927-ben pl. a cselédek 3%-a esetében *ruházati* járandóságot is. Azt nem tudjuk, hogy a cselédet mennyiben elégítette ki a munkaadó által számára nyújtott koszt és milyen mértékig kényyszerült arra, hogy az elégtelen ingyenes élelmeztetéséhez a maga költségén pótlólagosan hozzájáruljon. Persze ennek gyakori előfordulását és a cseléd pénzkidadásain belüli súlyát hiba lenne túlbecsülni.

A munkaadó azonban nemcsak élelmezte, hanem szállással is ellátta alkalmazottját. A polgári középosztályi életforma cselédtartó jellegével szükségképpen együtt járt az otthon, a lakás olyan funkcionális térbeli kialakítása, amely a személyzet elkülönítését is megoldhatta. Persze a polgári otthon ily értelmű funkcionális térszervezése kezdetben inkább csak ideál lehetett, tömeges megvalósításához évtizedekre volt szükség. A kiegyezéssel a város végérvényesen az ország fővárosa lett. A fővárosi szerepkör, de az ide összpontosuló polgári társadalmi erők megkövetelte szükségletek kielégítése végett is a 70-es évektől nagyszabású városépítési tevékenység vette itt kezdetét. Az ettől fogva fokozatosan kiépülő budapesti belváros új lakásaiban már igen gyakran szorítanak helyet a cselédszobának, amely a lakás főbb lakrészeitől távol, rendszerint a konyha melletti ablaktalan vagy közvetlenül az udvari frontra nyíló, átlagosan 6—8 m²-es helyiség volt.

Gyorsan hozzá kell azonban tennünk, hogy a dualizmus első évtizedeiben külön cselédszobát főleg a nagypolgári rétegek igényeihez mért 4—8 szobás lakásokba terveztek be, így pl. a Sugárút, majd Andrásy út bérlakásaiba, de már ritkábban mondjuk a Nagy-

²⁶ *Th. M. McBride*: i. m. 62. skk.

²⁷ Az Új Idők Illemkódexe. Bp. 1930. 137. sk.

körút egyes szakaszainak a kisebb igényű lakásaiba.²⁸ A szerényebb, kifejezetten középosztályi új lakások zömében ekkor még hiába keresnénk a cselédszoba helyét. Századunk elejétől azután egyre általánosabbá válik a cselédszoba betervezése a hámoszobás és alig nagyobb lakásokba, tehát a középosztály lakta lakások mind nagyobb hányada egészül ki külön személyzeti lakrésszel. 1900 és 1920 között pl. a cselédszobák száma kereken a duplájára nőtt(!), 1900 és 1935 között pedig számuk megháromszorozódott.²⁹

A polgári lakás belső téralkalkításának imént vázolt átalakulása, a cselédszoba növekvő szerepe jelentékenyen módosított a cselédek részére természetbeni ellátás fejében nyújtott elszállásolás körülményein. A múlt század utolsó évtizedeiben, a cselédszobák ritkasága folytán az alkalmazottak túlnyomó hányada lakott a konyhában. Századunk egymást követő évtizedeiben azután a cselédek mindinkább kiköltöztek a konyhából, hogy átkerüljenek a cselédszobába. E folyamat előrehaladását, bár egyúttal a befejezetlenségét is híven tükrözik az 1927-es adatok. Ez év nőcselédet foglalkoztató budapesti háztartásaiból 70% rendelkezett cselédszobával, az alkalmazottaknak pedig a 2/3-a lakott külön helyiségben. A fennmaradó hányad zömmel továbbra is a konyhában húzta meg magát. A cselédszobában, netán a konyhában, esetleg „elkülönített helyen” alvó alkalmazottak 3/4-e a helyiséget *egyedül*, további 1/6-a viszont másod-, esetleg harmadmagával használta. Feltehetően az utóbbiak közül kerültek ki azok, akiknek a munkaadó még ágyat sem biztosított, vagy kiknek a fekhelyet mással kellett megosztaniuk (1927-ben a réteg 3,2%-a tartozott közéjük).

A cselédszobában és különösen a konyhában élő-lakó alkalmazottak körüli tárgyi környezet, mondanunk sem kell, élesen elütött a lakás többi helyiségeitől. A konyhában alvó cselédek számára legfőképpen egy gyakran fiókkal ellátott, a lakáseltárakban sommásan csak cselédágynak nevezett igénytelen fekhely állt rendelkezésére. A cselédszoba berendezése a legszükségesebb bútorokra szorítkozott, de kétségkívül a konyhai léthez képest már emelkedettebb szükségleteknek felelt meg. Példaként és bizonyosságul vessünk futó pillantást — a századvég-századelő idejéből — néhány nagypolgári, s egy jellegzetesen középosztályi lakás cselédszobájának a berendezésére.

Saxlehner András keserűvízgyáros Andrásy úti nagypolgári igényű lakásának a cselédszobájában a hagyatéki leltározók az alábbi bútorokat vették számba:³⁰

- 3 db vaságy, fehérre festve
- 2 db éjjeliszekrény
- 6 db fehérre mázolt puhafaszék
- 2 db kétajtós ruhaszekrény
- 1 db falitükör, fehér kerettel
- 1 db mosdószekrény márványlappal
- 2 db ruhaláda, puhafa
- 1 db felnyitóasztal, puhafa
- 1 db amerikai óra

Ez a nyilvánvalóan több alkalmazott részére berendezett helyiség, melynek bútorzata hangsúlyozottan a viszonylag igénytelenebb jelleget volt hivatva kifejezni (fehérre festett puhafa bútorok), még mindig fölötte állott egy középosztályi lakásban szokásos cselédszobai berendezésnek. Azokban a kifejezetten nagypolgári lakásokban, ahol a személyzeti lakrészt több helyiségből állt, az egyes alkalmazotti kategóriák elkülönítése során nem tévesztették szem elől a berendezésben különbségtevést. Kohner Zsigmond, ismert nagykereskedő és előkelő virilis Nádor utca 19. szám alatti hatszobás lakásában be volt rendezve egy külön „cselédszoba” és külön egy helyiség a szobalány részére. A két helyiség közötti disztinkciót nemcsak a bútorok számában, hanem minőségi jegyeiben is tetten érhetjük.³¹

²⁸ E gondolatmenet korabeli tervrajzok ismeretében, a „polgári lakáskultúra a dualizmus kori Budapesten” elnevezésű még lezáratlan kutatási program során eddig szerzett tapasztalatok nyomán fogalmazódott.

²⁹ *Thüring Gusztáv*: Budapest félszázados fejlődése 1873—1923. Bp. 1925. 7.; BFL IV 1419 a. 938-2/1938.

³⁰ BFL IV 1411. b. Saxlehner András hagyatéka, 1889.

³¹ BFL IV 1411. b. Tornyai Schossberger Simon hagyatéka, 1879.

Cselédszoba

1 db sárgára mázolt két- és egyajtajú szekrény
 1 db sárgára mázolt négyszögű asztal
 1 db sárgára mázolt rozszant nádpad
 1 db sárgára mázolt ágy
 1 db fa- és 2 db nádszék

Szobalány szobája

1 db fényezett két- és egyajtajú szekrény
 1 db fényezett négyszögű asztal
 1 db fényezett üvegszekrény nyárfából
 1 db sárgára mázolt ágy
 1 db fényezett négyszögű asztal nyárfából
 1 db sárgára mázolt kétajtajú szekrény
 1 db sárgára mázolt alacsony szekrény
 1 db sárgára mázolt varróasztal
 2 db vörös viasz karszék

A szobalány helyiségében előforduló „fényezett” bútorok kiáltó ellentétben állnak a „cselédszoba” kizárólag mázolt bútorzatával. Ez utóbbi miben sem tér el egy középosztályi lakás tipikus cselédszobájának a belsőségétől, melyet az alábbi Ó utcai háromszobás lakás (használoja egy fővárosi árwapénztárnok) személyzeti lakrészéről felvett leltár mutat be számunkra.³²

1 db mázolt kétajtós ruhaszekrény
 1 db fényezett ágy
 1 db éjjeli szekrény
 1 db nádszék

A cselédség bérvizonyait és természetbeni ellátmányait vizsgálva bizonytalannal lesz haszontalan röviden utalni a cselédtartás társadalmi költségeire. E kérdés beható mérlegelése és feltárása alig megoldható feladatot képez, két okból is. Először, mert a természetbeni ellátmányok pénzértékének a megnyugtató tisztázása várat még magára; másrészt mert a cselédtartással kapcsolatos szűkebben vett készpénzkiadásoknak a teljes fogyasztói jellegű lakossági kiadásokhoz viszonyítása — a megfelelő korabeli statisztikai adatok hiányában — komoly gátakba ütközik. A mondottaknál fogva pusztán csak mint érdekességet említhetjük, hogy például a húszas évek második felében a budapesti cselédtartás — évi átlagban — mintegy 22 millió pengőjébe került a város lakosságának. Pontosabban: nagyjából ekkora összeg felelt meg a cselédbér címén évente kifizetett összkeresetnek. Gazdaságtörténeti kutatásokra vár annak majdani tisztázása, hogy ez a pénzösszeg mekkora súllyal nyomott a latba a lakosság teljes fogyasztói kiadásain belül.

Élet a munkán kívül

A házicseléd beszegődésével egyúttal lemondott magánéletének tetemes hányadáról és főképp a magánélete fölötti szabad rendelkezés jogáról. Egész napi készenlétre szóló lekötöttsége, függelmi helyzete elzárta valamínő autonóm életvitel kialakítása előtt az utat. Tudvalevő ugyanis, hogy miként a munkaidejét, akként a pihenőidejét sem szabályozta semmilyen törvény vagy egyéb rendelkezés. Aminek hiányában jószerivel a szokás és a gazda önkénye határozott afelől, hogy milyen időközönként mennyi szabadidő jár a cselédnek.

Budapesten a két világháború között, de bizonytalannal ezt megelőzően is többnyire és jellemzően a *heti egynapos*, pontosabban a vasárnap délutáni *kimenő* dukált a cselédeknek. 1927. évi adatok bizonyítják, hogy a réteg kereken 3/4-e kapott hetente egyszeri kimenőt, de további 1/5-ük csupán kéthetes időközönként hagyhatta ott rövid időre a szolgálatot. „Különbön minden második vasárnapja szabad. Délután háromtól hétig. De hétkor már itthon kell lennie” — hangzott beszegődéskor a munkaadó szájából.³³ Ezenfelül ugyancsak elenyésző volt azok aránya (3,6%), kiknek a heti egy alkalomnál többszöri kimenőt is engedélyeztek.

A cselédek e ritkán adódó és akkor is mindössze néhány óras szabadidejüket előszeretettel töltötték el az utcán, főként a *cselédkorzón* (elsősorúan a pályaudvarok környékén, de legkedveltebb, legismertebb gyülekezőhelyük a Baross tér volt), itt nemcsak régebbi ismerőseikkel, a város többi cselédjével találkozhattak össze, de férfiakkal (katonákkal, iparos- és boltoslegényekkel) szintűgy itt kerülhettek a legkönnyebben kapcsolatba. „Anna felöltözködött a pepitaruhába — követhetjük nyomon Kosztolányi

³² BFL IV 1411. b. Puhrman Jánosné hagyatéka, 1885.

³³ *Kosztolányi Dezső*: Édes Anna. Bp. 1946. 62. sk.

cselédhősét vasárnapi kimenőútján —, amelyben idejött. Az utcák gránitkövein az ünnepnap vigasztalan fénye reszketett. Ez a munkátlan-végtelen szabadidő értelmetlenül meredt eleje. Ácsorgott a kapuk előtt, majd a Lógodi-utcán ténferegve cél és terv nélkül kiért egy térre, ahol egy templom volt meg egy nagy kórház és olyan láрма, mint mikor ősz végén az égből varjak kárognak. Cselédlányok korzóztak itten, sváb cselédek vihogtak, pusmogtak, egymásba karolva povedáltak ismeretlen nyelvükön, akár a falujukban, együtt, mindig együtt. Láncot formáltak a gázlámpák körüli járdaszigeteken, föltartották a járókelőket, megakasztották a forgalmat. A villamosoknak is erősebben kellett csöngetniök, hogy tovább haladhassanak.”³⁴

A cselédek emellett az intézményes szórakozás különféle formáival csak kevésbé éltek. Leggyakrabban *moziba* jártak, mármint a századforduló utáni évtizedek során, vagy *szórakozóhelyekre* vitt az útjuk, de az időtöltésnek ez a módja viszonylag keveseknél látszik sűrűn ismétlődőnek. Erre vall, miszerint 1927 januárjában moziban a cselédek 60%-a, szórakozóhelyen 52%-a egyetlen egyszer sem fordult meg. Ugyanakkor a cselédek téli felsőruházattal való ellátottsága egy részüknek nem tette lehetővé a huzamosabb kinti tartózkodást e téli hónapban. Őt cseléd közül négy rendelkezett télikabáttal, téli kendője pedig a réteg közel felének hiányzott, kétezer cselédlány (4%-uk) pedig sem télikabátot, sem téli kendőt nem tudhatott a magáénak.

Létezett viszont egy „elvárosiasodott” cselédréteg, amely az iménti szórakozási formákkal közelebbi kapcsolatban állt. Statisztikánk tanúsága szerint a réteg 1/6-a havi átlagban kétszer-háromszor, sőt több alkalommal is beült a moziba; mintegy a harmada pedig a szórakozóhelyeknek volt gyakorta vendége. Közülük kerülhetett ki az a szakácsnő is, akit egy húszas évek végén ért utcai baleset jóvoltából ruházatában rekonstruálhunk. A bizonynal ünneplő ruhájába kiöltözött cseléd, kártérítési keresetében egyébként 758 pengőre becsült (!) ruházata az alábbi darabokból állott: tavaszi kabát, selyem felsőruha, selyemkombiné, selyemharisnya, lakkcipő, bőrkesztyű stb.³⁵

Színházba viszont a cselédek valóban csak kisebb része járt, a szóban forgó egyetlen hónap leforgása során pl. mindössze 1/6-uk váltott színházjegyet. Ami a réteg egészében ugyan kis arány, önmagában azonban nincs minden jelentőség híján. Hiszen egyúttal azt is jelenti, hogy csupán egy hónapban *hétézer* cseléd látogatta a fővárosi színházakat. S ez a színházba járók nem is elhanyagolható hányadának felelhetett meg. S persze nem utolsó szempont, hogy többnyire olyan falusi szegény rétegek leányairól van itt szó, akik egyébként — a fővárosi cselédsort elkerülve — talán egész életükben érintetlenek maradtak volna a színház világtól. Hasonlóan alakult a különféle éjszakai szórakozási formák igénybevétele is: a jelzett hónapban a réteg alig több mint a tizede vett részt valamilyen „mulatságban”, mondjuk cselédbálban stb.

A réteg társadalmi, sajátos kulturális szükségleteinek és tevékenységeinek egyéb vonatkozásairól is kell beszélnünk. Ha a kultúra fogalmát nem szűkítjük le a kulturális rendeltetésű termékek előállítására és fogyasztására, akkor figyelmünket ki kell terjesztenünk a *viselkedéskultúra* körébe tartozó és általunk is megragadható jelenségekre. A mindennapi kultúra e tágabb szférájából a személyi *higiénias szokások* alakulásáról lehet első helyen számot adni.

Történések előtt jól ismert a testi higiénia kultúrájának viszonylag kései, időben nagyon is újkeletű térfoglalása. Általában véve a polgárosodás hozta magával a testápolás fontossá válását, ami természetesen igen eltérő időközökben hatolt be a társadalom egyes csoportjainak, osztályainak az életébe.³⁶ Önmagában a polgári cselédtartás is az egyik jele, sőt indítéka a polgárság higiéniaival szembeni növekvő igényének, hiszen épp a cselédek rendeltetése volt a higiénikus körülmények megteremtése és állandó fenntartása. De vajon milyen higiénias szokások jellemezték magukat a cselédeket; vajon hatott-e rájuk a tisztaságra irányuló közismert polgári értékideál, amelyek mindennapi valóráváltása alkalmasint az ő vállukra nehezedett? Vagy netán továbbra is őrizték a magukkal hozott, a tisztaságnak kisebb jelentőséget tulajdonító kulturális beidegződéseket? E kérdésekre teljes értékű válasz persze nem adható. Kivált, mert ma még úgyzólólván semmit nem tudunk a különféle rétegek bizonyára sokrétű tisztasággal kapcsolatos attitűdjeiről és gyakorlatáról. De remélhetőleg elszigetelt voltukban is érdekesekek azok az adatok, amelyek egyetlen réteg, a budapesti női cselédség tisztálkodási szokásaiba engednek résnyire betekintést.

³⁴ Uo. 107. sk.

³⁵ BFL IV 1410. f. 24700.

³⁶ *Lawrence Stone: The Family, Sex and Marriage in England 1500 – 1800.* London, Harmondsworth, (abr. ed.), 1979. 171.

Az 1927-es adatfölvételből kitetszik, a réteg valamivel kevesebb mint a tizede egy hónapnál hosszabb időközökben fürdött, 1/4-e viszont havonta egyszer, 1/5-e kétszer és közel a *harmada* pedig hetente tisztálkodott. Azaz: a cselédek *fele* a mi mai fogalmaink szerint is rendszeresen, hetente-kéthetente tisztálkodott; ellenben további egynegyede már viszonylag ritkábban (havonta) és fennmaradó hányada pedig a hagyományos szokásokat megtartva ennél is hosszabb időközökben tett eleget a legalapvetőbb higiéniai követelménynek.

Anélkül, hogy elhamarkodottan túl közvetlen és mélyenszántó következtetésekké boesátkozhatnánk, annyit azért megállapíthatunk: a cselédek személyes higiéniai igényességére minden valószínűség szerint közvetlenül befolyást gyakorolt az a konkrét kulturális-társadalmi miliő, melynek bárha alárendelt pozícióban, többé-kevésbé maguk is a részesei voltak átmeneti ideig. Persze a munkaadók szintűgy szorgalmazhatták cselédek gyakori és rendszeres tisztálkodását, amelyre többnyire tisztasági fürdőkben és csak ritkán a családok fürdőszobáiban kerülhetett sor, feltéve, ha egyáltalán volt a lakás fürdőszoba. E „nevelő ráhatás” már azért sem lehet kizárt, mert maguk a viselkedési útmutatók, illemszabály-gyűjtemények is fennen hangsúlyozták a gazda ilyen irányú felelősségét. „Még olyan helyen is, ahol csak egy szolgálot tartanak, rá lehet a leányt szoktatni arra, hogy hetenként legalább egyszer megfürödjék, minden ebéd előtt megmosakodjék és átöltözzék, lehetőleg fekete ruhába, fehér köténnyel” — figyelmeztet a Horthy-kori illemkódex.³⁷

Ügyszintén a gazda—cseléd kulturális interakció esetét példázza a nyomtatott kultúra és a réteg viszonyának alakulása, de némileg a cselédség vallási életében megfigyelhető új mozzanatok előtérbe kerülése is.

1. A budapesti női házicselédek soraiban az *analfabétizmus* már a századelőn relatíve csekély súllyal esett a latba. Amíg 1900-ban a 7 éven felüli teljes népesség országosan valamivel több mint a *fele*, a kereső nők megközelítőleg 50%-a volt analfabéta, addig e rétegben arányuk mindössze 1/6-ra tehető. Ez a mutató a későbbiekben még javult is, és 1927-ig az analfabéták rétegbeli aránya 5%-ra esett vissza, tehát épp a *fele* volt a nőnépesség belüli ekkori arányuknak.³⁸

Ami közelebből a cselédség iskolázottságát illeti, a fentihez hasonló kedvező kép fogad bennünket. A húszas évek közepén, második felében, ahonnan az első adatok ránk maradtak, a rétegből majd mindenki elvégezte az elemi első két-három osztályát, 4/5-ük túljutott a negyedik osztályon is, sőt a cselédség *fele* hat elemi végzett. Az ezt követő években nőtt a réteg iskolázottsági szintje, 1935-ben pl. a cselédség között már úgyszólván teljesnek mondható a négyosztályos végzettség, sőt 2/3-uk mögött hat elemi állott. A felsőbb iskolákba kerülők rétegbeli aránya értelemszerűen továbbra is igen csekély, az elemi 7—8. osztályát csak minden tizedik cseléd járta ki és polgári- vagy közép-, esetleg felsőkereskedelmi iskolába az előbbinél is kisebb hányaduk juthatott be.³⁹

Az iskolázottságnak ez a bátran mondhatjuk, igen kedvező képe rávilágít a cselédnek szegődés háttérben munkáló műveltségi szelekció közvetlen befolyására. De ezen túl hivatkozási alapot teremt a réteg olvasási szokásainak a megítéléséhez is, melynek áttekintését az 1927-es fölvétel újságolvasási adatai könnyítik meg számunkra. Persze az újságolvasás nem fedi le a kérdés teljességét, s a belőle adódó következtetéseink érvényének az is határt szab, hogy e forrásból nem derül ki: *mit*, mely lapokat olvasták leggyakrabban a rétegből. Mindamellet pusztán az erre a utaló adatokból is következtethetünk az olvasottság megfelelő szintjére, szokásszerű elfordulására.

Adataink szerint a réteg mintegy 1/4-e újságot soha nem vett a kezébe, ellenben minden *harmadik* cseléd vallotta magát rendszeres újságolvasónak. További 40%-uk állította magáról, hogy bár nem állandó jelleggel, alkalmanként szokott újságot olvasni.

Egy szintén a húszas évek utolsó éveiben a fővárosi munkások között megejtett újságolvasási adatfölvétel, valamint a két világháború között más-más időpontokban egy-egy gyár munkásságára kiterjedő ily értelmű adatfölvételek eredményeivel⁴⁰ össze-

³⁷ Az Új Idők Illemkódexe. Bp. 1930. 135.

³⁸ *Illyefalvi I. Lajos*: i. m. 40.; *Molnár Olga*: A női munkaerők számának alakulása a székesfővárosban. Stat. Közl. 76. köt. 3. sz. 55.; *Áfra Nagy János*: Az írástudatlanok Budapestén. Stat. Közl. 63. köt. 1. sz.

³⁹ BFL IV 1419. a. 938-2/1938.

⁴⁰ *Illyefalvi I. Lajos*: i. m. 1032.; *Pór Edít*: A sajtó egy nehézipari üzemből (Az 1939-es Hofherr-gyári fölmérés adatai). Valóság, 1979. 11. sz.

vetve a cselédség (újság)olvasási készsége a kor városi proletárrétegeinek az olvasottságától miben sem tért el. Sőt némileg talán kedvezőbbnek is nevezhető, különösen, ha viszonyítási pontként az ipari nőmunkásságot választjuk. S ebben feltétlenül nagy szerepet tulajdoníthatunk a zömmel polgári középosztályi környezet hatásának. A cselédek gyakoribb újságolvasási szokásának a kialakulását már az megkönnyítette, hogy a polgári/középosztályi otthonokban az alkalmazottak napilaphoz, vagy bármely más sajtótermékhez egyébként is könnyűszerrel és rendszeresen hozzájuthattak. S ennek a hiánya esetleg fel is tűnt közülük sokaknak, s panaszlásra adott okot, mint az alábbi visszaemlékezés szerzőjének, aki fájlalta, hogy szabadidejét nem olvasással töltheti. „Vasárnap (a gazda) adott egy-egy pengőt, menjünk el szórakozni valami Nagyrétre. Nem mertem azt mondani, hogy szívesen itthon maradnék; egész nap takarítás, főzés, mosogatás és most menjek, koncorogjak mellettük. Én szívesen ülnék egy órát újsággal vagy könyvvel, de könyv nincs is a háznál. Az urak olvasás helyett kártyáznak és templomba járnak”.⁴¹

Gyakorta visszatérő megállapítás, hogy a polgárosodás folyamatával karöltve a szekularizálódás társadalmi hatóköre is egyre szélesbül, tehát a mindennapi vallásosság és hitélet mindinkább elveszti életforma és tudati meghatározó szerepének korábbi teljességét, s kizárólagosságát. A szubjektíve mély, egyszersmind gyakorolt, a szertartásokban való tevőleges részvételben jelentkező vallásosság, valamint a nyílt ateizmus e két szélső pólusa között persze a közbülső átmenetek meglehetősen széles skálája húzódhat. S noha az elvallástalanodás folyamatához — kivált történeti megközelítésben — túlnyomórészt csak a vallásgyakorlás egyes mozzanatain, főleg a templomba járás szerencsés esetben statisztikailag is vizsgálható empirikus nézőpontján át férhetünk hozzá, mindebből csak kellő óvatossággal következtethetünk a folyamat valódi állására. Helytelen lenne, mondjuk a templomba járás szembetűnő lehangoltságát közvetlenül az ateizmus terjedéseként, vallástalanodásként felfogni. Nem többre, pusztán a vallási közömbösség térnyerésére kell és lehet gondolnunk, amikor az intézményes hitélettel való effajta tartózkodás ilyen tényszerű bizonyítékaival kerülünk szembe. (Persze csak abban az esetben, ha a vallásosság külső kinyilvánítása — templomba járás — külső akadályokba egyébként nem ütközik).

E módszertani megfontolások előrebocsátásával⁴² nézzük meg közelebbről is a cselédek 1927. évi templomba járási gyakoriságáról informáló statisztikai kimutatást. De mielőtt erre sort kerítenénk, látnunk kell, hogy miként alakult a réteg felekezeti összetétele.

Az alábbi táblázat, mely csupán az egy százaléknál kisebb részesedés okán nem tünteti fel a görög keleti és az unitárius felekezetű cselédeket, a felekezeti arányok igen nagyfokú időbeli állandóságára hívja fel figyelmünket. A felekezetek közötti tagolódás e több évtizeden átívelő lényegében változatlan hagyományozódása már szinte valamind külső beavatkozás látszatát kelti, noha erről természetesen nincs szó. Az egyes felekezetek számszerű súlya ugyanakkor kétségkívül összefügg a réteg földrajzi származási összetételével. Hiszen a cselédség főbb származáshelyei — századunkban mindenesetre — elsőrendűen épp azon dunántúli megyékben lokalizálódtak, amelyek egyúttal a hazai katolikus népesség zömét is adták. Más oldalról viszont a túlnyomórészt református többségű tiszántúli megyékből igen elenyésző számban érkeztek Budapestre cselédnek szegődők.⁴³ A réteg felekezeti térképét jellemezve elég, ha annyit mondunk: *a cselédek 3/4-e katolikusokból állott.*

De — a felekezeti hovatartozástól függetlenül — vajon mennyire volt vallásos a fővárosi cseléd-társadalom? A kérdésnek külön jelentőséget kölcsönöz, hogy már a századelőtől, de kivált a két világháború között a konzervatív újkatolicizmus igen komoly gyakorlati súlyt fektetett a vallásos hitélet cselédek közti táplálására, élesztésére és kiterjesztésére. Önként adódik a kérdés: mennyire álltak e törekvések a valóság talaján, milyen fókig meríthettek a cselédség vallásosság iránti készségéből és milyen siker kísérte ebbe az irányba mutató törekvéseiket?

A vallásgyakorlásra utaló 1927-es templomlátogatási kimutatás mindenesetre azt valószínűsíti, hogy ezen újkatolikus társadalmi organizáció a cselédség igen tekintélyes részére tekinthetett potenciális tartalékként. Hiszen a réteg fele része állandó templomjáró volt. Igaz persze, hogy közülük csak minden második, a rétegből tehát nagyjából

⁴¹ Berényi Andrásné: i. m. 226.

⁴² Vö. Tomka Miklós: A szekularizáció mérlege. Valóság, 1979. 7. sz.

⁴³ L. Gyáni Gábor: „Menek Pestre cselédnek” (A budapesti női házicselédék az 1920-as években). Valóság, 1979. 11. sz.

A cselédség hitfelekezeti megoszlása⁴⁴

Felekezet	1910	1920	1927	1935
R. katolikus	74,2	72,9	73,8	74,5
Gör. katolikus	1,8	2,0	1,2	1,1
Ág. evangélikus	5,7	5,6	6,0	5,8
Református	15,0	14,7	17,3	15,1
Izraelita	2,0	3,4	0,8	1,4

minden ötödik személy valószínűsíthető igazán hitbuzgónak, ennyien vallották magukat rigorózus rendszerességgel templomba járóknak. A réteg közel másik fele — és ezt nem lehet elégszer hangsúlyozni — ritkán vagy egyáltalán nem élt a nyilvános vallásgyakorlás iménti formájával: pontos arányuk 45%-nak felelt meg. A templomba egyáltalán nem járók aránya ugyan csekély (3,4%), viszont a réteg 42%-a is legfőljebb elvétve élt az alkalmossal. Aminek a jelentőségét korántsem szabad alábecsülni.

A kérdéshez más módon is közelíthetünk, megvizsgálván a cselédek felekezeti szervezetek részéről történő szervezettségét, az ide vonatkozó hozzáférhető adatokat. A két világháború között igen nagyszámú felekezeti társadalmi egyesület működött, döntő súllyal épp Budapesten. Az ezek tagjai közé történő belépést az intézményes vallásgyakorlás, közvetve pedig a tényleges hitbuzgalom kétségtelen jeleként kezelve, az előbbinél is plasztikusabban bizonyítható a réteg legalábbis messzemenő vallási közömbössége. Hiszen miközben a cselédek frd és mondó 3%-a tartozott a társadalmi szervezetek valamelyikéhez, az adott pillanatban (1927-ben) még ezen belül is csupán 1339 főt, a réteg 2,6%-át tudták magukhoz szippantani a magukat hangosan propagáló felekezeti (főleg katolikus) egyesületek. Feltehető, hogy a 30-as években a cselédség ilyen irányú megszervezése már nagyobb sikereket is fel tudott mutatni. Bizonyos jelekből azonban arra lehet következtetni, hogy minőségi változás ekkor sem következett be. A Katolikus Háziaszonyok Országos Szövetsége által fenntartott és működtetett ún. Szent Zita-körök, melyek a cselédség vasárnapi szabadidejében kulturális programokkal vonzózták magukhoz az alkalmazottakat és hétköznap is szerveztek pl. analfabéta-tanfolyamokat stb., a szervezet saját bevallása szerint is, évente legfőljebb egy-két ezer cselédlátogatót, tehát a réteg elhanyagolható töredékét voltak képesek uszályukba vonni.⁴⁵

A templomlátogatás gyakoriságát, ill. a felekezeti társadalmi egyesületek vonzerejét felmérve, arra a semmiképp sem megalapozatlan konklúzióra kell jutnunk, hogy a 20-as évekre a budapesti nőcselédség feltételezhető elvállaltalanodása viszonylag előrehaladott stádiumába érkezett. Ezt sugallja az a már említett adat, mely szerint a réteg fele része már nem felelt meg a vallásgyakorlásra vonatkozó korabeli egyházi előírásoknak. Ami természetesen nem feltétlenül jelenti egyúttal a rétegben a vallásos érzület ugyanilyen mérvű kihalását is. A vizsgált tények pusztán azt jelzik, hogy midőn a közösségi normák kontrollja már közvetlenül nem hat, miként a fővárosba elszármazott cselédek körében, a vallás gyakorlásának formális kritériumai is hirtelenjében jelentőségüket veszítik. Ez viszont előrevetíti a szubjektív vallásosság későbbi kiveszésének az egyre erősödő tendenciáját.

Az előzőekben igyekeztünk képet adni a budapesti női cselédtársadalom szorosabban vett kulturális állapotáról, ilyen irányú szükségleteiről, az azok kielégítéséhez rendelkezésére álló eszközökről. Az ilyen téren hasznosítható adatok hézagossága, sőt szűkössége folytán valamennyire is összefüggő rekonstrukcióra nem vállalkozhattunk. Jószerivel csupán mozaikszerűen lehetett rávilágítani egyes momentumokra, amelyek kiemelésével és láttatásával talán így is sikerült érzékeltetni a réteg kulturális életének meghatározó tendenciáit, tartalmi jegyeit. E kép — töredezettsége ellenére — tanúsítja, hogy a réteg helyzetét sokban meghazudtoló kulturális előrehaladottságra tett szert nagyvárosi tartózkodása során. A korabeli kulturális aktivitást vizsgáló adatfölvételek nyomán képzett mutatók rétegünknel semmivel sem rosszabbak, mint az ipari munkásság vonatkozásában. Az újságolvasási szokások tárgyalásánál említettekén túl hivatkozha-

⁴⁴ *Illyefalvi I. Lajos*: i. m. 36. sk.; BFL IV 1419. a. 938-2/1938.

⁴⁵ L. a Katolikus Háziaszonyok Országos Szövetsége évi működési jelentéseit.

tunk arra, hogy egy 1929. évi, a budapesti ipari munkásságban megejtett felvétel⁴⁶ szerint a mozias mind a férfiaknál, mind a nőknél a legkedveltebb szórakozási formának számított, amely messze megelőzte a színházba járás és kivált a szórakozóhelyek látogatásának a gyakoriságát. Közvetlen számszerű összehasonlítást csak azért nem teszünk, mert az iménti statisztika egy heti, a cselédekkel kapcsolatos adatfölvétel viszont egy havi időtartamon belüli gyakoriságra kérdezett rá. De a fentiekhez hasonló az a kép is, amit a 30-as évek különböző részfelméréseiből rekonstruálhatunk.⁴⁷

A nyers adatok értelmezésekor első helyen arra kell rámutatni, hogy a cseléd-foglalkozás valójában szocializációs mechanizmusként is nagy szerepet játszott nagyszámú és fiatal női munkavállaló életében: gazdasági hozzájárulása mellett nem kevésbé mellékes funkciója volt, hogy a leányok a későbbi, hagyományosan értelmezett feleség-anya-háziasszony szerepeire is felkészítette azt, aki itt megfordult. Ebből eredően mind a munkavállaló részéről, aki többnyire maga is erre igyekezett felhasználni átmeneti cselédkedését, s mind a munkaadó részéről, aki szívesen tetszelgett a patriarchális felsőség szerepében, megvolt a hajlandóság az egyoldalú adaptáció-adaptivitás gyakorlati kihangsúlyozására. Találón jegyzi meg Erdei: a cseléd „mechanikusan és utánozva megtanul mindent, ami szolgálata körébe esik”.⁴⁸ De persze ennél többet is. Óhatatlanul megismerkedik a nagyvárosi, a polgári életviszonyok elemeivel, közülük többnek ilyen-olyan rendszerességgel a fogyasztójává is válik, igényeit pedig felfokozza gazdái életközeli, otthonon belüli szociális kitapasztalása, az úri életmód közvetlen alárendeltjeként szerzett élményvilág. Mindez együttesen hat abba az irányba, hogy rétegünk, a városi proletariátus e kétségkívül legelhagyottabb, s tradicionális társadalmi kötöttségekkel leginkább sújtott rétege bizonyos kulturális szükségleteiben és azok kielégítését tekintve úgyszólván egy szintre kerülhessen az ipari munkássággal.

Cseléd-szexualitás és a törvénytelen gyermekek

A cselédek előtt a nagyvárosban megnyíló szabadabb nemi-szexuális életlehetőségek — és azok nem is ritka deviáns jellegű — kihasználása mögött, az esetek többségében egy a nemi életet a házassággal összekapcsoló normarend érvénytelenné válása rejlik ok gyanánt. Nevezetesen az a polgári urbanizációval egyre szembetűnőbb legitim közösségi integrációs elv, amely a szexuális partnerkapcsolatokra nem kényszeríti rá a feltétlen házassági intézményesülést, jóllehet sokan továbbra is ilyen elvárások kíséretében vágnak bele effajta kapcsolatokba. A cselédet persze nemcsak a helyenként promiszkuittássá is fajuló szabadabb nemi élet (l. prostitúció) taszíthatta devianciába, de a belőle esetenként következő terhesség maga is törvénytelen megbélyegzést vont maga után. Hiszen a házasságon kívüli, többnyire házasság előtti nemi kapcsolatból származó gyermek nem nyerhetett valódi társadalmi elismertséget. De emellett a cselédanya, a leányanya sem juthatott hozzá anyai jogainak maradéktalan birtoklásához. Amiként tehát a törvénytelen származás ódiuma a gyermek életét már kezdettől súlyosan meghatározta, akként a törvénytelen gyermeket szülő anya sem nyerhette el anyai jogainak társadalmi elismerését. A kellő anyagi, jogi és erkölcsi biztosítékok, támasztékok ebből eredő hiánya miatt így rendszerint le is kellett mondania anyaságáról.

A cselédek szexuális élete és annak gyakori velejárója, a törvénytelen születés tulajdonképpeni társadalmi jelentőségét a tömegessége adja. A századelőn a fővárosban az összes élveszületésnek átlag *egynegyed része* jutott a törvénytelen születésekre, minden negyedik élveszületött volt tehát törvénytelen származású. A két világháború között a jelzett arány némiképp mérséklődött ugyan, de a 30-as évek végén ez az arány még mindig 15,4%, vagyis továbbra sem jelentéktelen.⁴⁹

Ez a valóban tömeges törvénytelen születés elsőrendű társadalmi bázisát a cselédségben találja: a századelő éveiben a törvénytelen újszülöttek megközelítően a fele, a tízes évektől a második világháborúig terjedő időben rendszerint a *harmada* cseléd-anyától származott. Külön is figyelemre méltó, hogy miközben pl. a 30-as évek folyamán a törvénytelen születések abszolút száma közel 1/5-ével csökkent, és az összes élve-

⁴⁶ *Illyefalvi I. Lajos*: i. m. 1034.

⁴⁷ *Szilágyi János*: Munkásosztályunk általános műveltségi helyzete 1919—1945 között. Bp. 1964. 32. skk.

⁴⁸ *Erdei Ferenc*: A magyar paraszttársadalom. Bp. é. n. 142.

⁴⁹ *Thüring Gusztáv*: A magyar városok statisztikai évkönyve. Bp. 1912. 173.; *Szél Tivadar*: A törvénytelen születések. Magyar Statisztikai Szemle, 1941. 2. sz. 83.

születésen belüli aránya is majd 3%-kal visszább esett, a nőcselédsgének a törvénytelen gyermeket szülő anyák közötti mennyiségi jelenléte némileg még nőtt is: az 1929/32-es évek átlagában 31,7%, az 1933/38-as évek átlagában viszont 35,1% a szóban forgó arány.⁵⁰

A századelőn évente úgy 2500–3000, a 20-as és 30-as években pedig 700–1000 körül járó törvénytelen újszülöttnék a további sorsa meglehetősen bizonytalanul alakult. Mivel legtöbbször gondozását az anya nem vállalta, nem vállalhatta, igyekezett tőlük mihamarabb megszabadulni. Ebbéli törekvésének a jogosságát, magától értetődően a közvélemény, de a hatóságok is egyetértőleg nyugtázták. Miként egy század végi tanácsi határozat ki is mondja: „A cselédi minőségben alkalmazott, tehát mások háztartásában s függő viszonyban élő egyéneket közigazgatási úton arra kényszeríteni se nem lehet, se nem czélszerű, hogy gyermekeiket magukhoz vegyék, mert ez esetben keresetükben gátolva egészen illetőségi községük terhére esni kényteleníttetnek”.⁵¹

Ilyen körülmények között az anya elsőként is kísérletet tehetett gyermekének menhelyi elhelyezésére. Lehetőségei azonban sokáig igen korlátozottak voltak. A lencsügy intézményes állami megszervezésének a kezdetei az 1870-es évekig nyúlnak vissza. 1871-ben az országgyűlés utasította a belügyminisztert, hogy szülő- és lencsházak felállítására végezt külön költségvetést iktasson be a jövő évi költségvetésbe. Ezzel azután egy időre le is került a kérdés a napirendről. A fővárosban a tanács majd csak 1885-ben kezdett hozzá a lencsügy gyakorlati tanulmányozásához. Időközben, magánalapítványok eredményeképpen, 1872-ben létrejött a Budapesti Első Gyermekmenhely Egyesület (1895-től „Klára Gyermekmenhely”), amelyet 1885-ben a Szegény-Gyermekek Egyesülete és a Fehér Kereszt Országos Lelencház Egyesület megalapítása követett. E menhelyek, amelyek működtetését részben közadakozásból, részben a főváros pénzügyi támogatásából biztosították, befogadóképesség szempontjából ugyancsak szűkösen mondhatók. A helyzeten csak némileg javított, hogy rajtuk kívül hagyományosan adottak voltak a különféle felekezeti alapon álló árvaházak is. A hatósági lencsgondozás ügye a századfordulón merült fel újra. Hieronymi belügyminiszter 1895. évi, a törvényes szabályozást kilátásba helyező ígérését követően a század első éveiben néhány állami menhely alapítására is sor került (Budapesti Gyermekmenhely).⁵²

A menhelyi intézményes csecsemő- és gyermekgondozás nagyobb szabású kiépülését megelőzően uralkodó állapotokról ad számot egy 80-as évek végi Népszava-cikk: „Fájdalom, napirenden levő dolog az már manapság, hogy a vidékről a fővárosba került leány-cselédek ott megcsenek, gyermeket hoznak a világra, s ők maguk pedig munkaképtelenekké válva, a kórházak, majd a temető állandó lakóivá lesznek, az illetőségi község pedig a hátrahagyott gyermek hazahozataláról, ápolásba adásáról s rengeteg költség viseléséről tartozik gondoskodni.” Ezért sürgeti a cikkíró, hogy a „főváros adminisztrációjának évi költségjében fedezetet kell tehát találni azon költségekre, melyek a fővárosi társadalom bűneiből származó szülhási, ápolási, gyermekeltartási kiadások által keletkeznek”. S ha a főváros erre nem mutat hajlandóságot, maga „az országos törvényhozás kötelezze a fővárost lencsházak, gyermekmenhelyek, szülházak, cseléd- és munkás-kórházak felállítására s fenntartására . . .”⁵³

S noha a századfordulót követően a helyzet e téren kissé módosult ugyan, meg nem oldódott. A hatósági, a társadalmi és a felekezeti menhelyek együttesen is csak kevéssé felelhettek meg az ebben az időben velük szembeszegezett óriási mennyiségi igényeknek. Tény, hogy igen nagyszámú elhagyott, gondozásra szoruló gyermek rekedt kívül a falaikon. De talán ennél is lényegesebb, hogy még a gondozásba vett gyermekeknek és főleg csecsemőknek is legfőljebb a töredéke került a szó szoros értelmében vett menhelyi környezetbe, ellenben túlnyomó részük szoptatós dajkáknál kötött ki. Jellemző adat, miszerint 1903-ban a menhelybe utalt gyermekek 88%-át helyezték ki külső dajkaságba és kevesebb mint 1/7-üket gondozták a menhelyek.⁵⁴ A kor lencsházai eszerint maguk is a külső bérdajkaság intézményén nyugodtak, nem lévén többek pusztá kihelező irodáknál.

⁵⁰ *Laky Dezső*: A törvénytelen gyermekek Budapesten. Statisztikai Közlemények. 62. köt. 4. sz. 276.; *Szél Tivadar*: i. m. 91.

⁵¹ BFL IV 1407. b. 323/1888-IX.

⁵² A kérdés áttekintéséhez vö. *Bélay István*: Az első lencsház Budapesten. Budapest, 1972. 5. sz.

⁵³ A főváros bűnei és a vidék teherviselése. Népszava, 1888. X. 14.

⁵⁴ *Bélay István*: i. m. 38.

A törvénytelen születések számszerű csökkenése, a menhelyi férőhelyek szaporodása és a felvehető körének szűkítése (l. 15 000/1923—VI. N. M. Sz. rendelet) idővel enyhített a feszültségen. A 30-as évek közepén pl. a Budapesti m. kir. Állami Gyermekmenhely az évente fölvelt 3—4 ezer gyermek között rendszerint 800—1000 olyan, többnyire törvénytelen újszülöttet is gondozásába vett, akinek az anyja cselédként szolgált a fővárosban. Ami — számításunk szerint — azt jelenti, hogy az évente cselédanyától származó törvénytelen újszülöttek kisebb hányada került itt elhelyezésre.⁵⁵

Ez azonban már későbbi fejlemény. Mindaddig, amíg a menhelyek iránti kereslet sokszorta felülmúlta a kínálatot, számosan hiába folyamodtak gyermekük beutalásáért. Az elutasítás indoklásában leggyakrabban azzal érveltek, hogy: „... mint cseléd csak rövid idő óta tartózkodik a fővárosban és itt adót sem fizet, minélfogva budapesti illetőségűnek nem tekinthető — mindezeknél fogva kérelmének hely nem adható volt”.⁵⁶ A menhelybe nem kerülő csecsemők és gyermekek közül azután sokan kötöttek ki az anya szüleinél, rokonainál és persze szoptatós bérdajkáknál. A gyermekük gondozását ekképpen másra áthárító cselédanyák pedig rendszerint visszatértek a szolgálathoz. Kezdetben esetleg belső szoptatós dajkaként, tehát igen kedvező díjazással sikerült elhelyezkedniük, később viszont eredeti cselédi munkakörükből dolgoztak tovább. 1927-ben pl. a réteg 11%-ának, 5735 helyben álló cselédnek volt saját gyermeke. Közülük legtöbbször az alkalmazott szüleinél nevelődtek (32,7%), vagy a rokonok gondjára voltak bízva (18,5%), de igen nagyszámú újszülött került idegenek (bérdajkák) kezére is (28,6%). Menhelyen azonban csak kis hányaduk fordult elő (5,2%).

A cselédanyáktól származó törvénytelen gyermekek — bárhová sodorta is őket sorsuk — a gondatlan ápolás folytán úgyszólván állandó életveszélynek voltak kitéve. Már a halvaszületések valószínűsége is ebben a körben volt a legnagyobb. Némileg enyhített a gondokon az Országos Stefánia Szövetség létrehozása és ilyen irányú működése. Az 1916-ban társadalmi kezdeményezésre alapított Stefánia már a következő évben belügyminiszteri felhatalmazást nyert az anya- és csecsemővédelem országos megszervezésére. Ennek egyik eredménye szülőotthonok felállítása. Közülük a legszámottevőbb, az Apponyi Albert után elnevezett budapesti anyaotthon, a húszas évek közepétől kezdve mind több és több cselédet tudott fogadni, akik elsősorban (mintegy háromnegyedében) vették igénybe a Stefánia ilyen irányú gondoskodását. Akik a Stefánia anyaotthonaiban szültek, biztonságosabban hozhatták világra gyermeküket. Számuk azonban mégiscsak elenyészett egy adott év összes szülő nőcselédéhez viszonyítva: 1926-ban pl. 95, az 1930-as év során pedig 212 volt az otthonba felvett cselédanyák száma.⁵⁷

Az újszülöttre leselkedő életveszély legnagyobb a bérdajkákhoz kiközvetítettek esetében. gr. Károlyi Sándorné, a Budapesti Első Gyermekmenhely Egylet alapítóelnöke egy a századvégen a tanácsoshé intézést beadványában a maga valóságában tárgyalja a bérdajkaság szörnyű intézményét. „Köztudomású, hogy nagy azon csecsemők száma, kik a fővárosban szolgálatban álló cselédektől törvénytelen ágyból származnak, s kiket anyáik maguk — mivel velük szolgálatba nem fogadtatnak — nem gondozhatnak, dajkaságba adni kénytelenek. Az ilyen megesett cseléd legtöbbje 6—10 forint havi bérnél többet alig kap, gyermekét tehát oly helyre — leginkább a közeli falvakba — törekszik dajkaságba adni, hol tartását csekélyebb havidíj mellett elvállalják, de hol aztán a gyermekek a csekély fizetésnek megfelelőleg nem emlíon, hanem csaknem kivétel nélkül vízes marhatejen üvegéből, vagy tejbe áztatott kenyérből álló ún. czuczlin szoptatják, mely tápláléktól a gyermekek nemcsak nem gyarapszanak, hanem rövid időn teljesen elpusztulnak”.⁵⁸

A bérdajkákhoz kerülő csecsemők életesélyeit már eleve körülhatárolta, hogy a bérdajkaság intézménye rendszerint a legszegényebb családok mellékes jövedelmi forrásaként került kiaknázásra. Nem a humanitás szempontja, hanem a kényszerítő anyagi szükség parancsa diktált az adott esetben, azaz a gondozásra felvállalt csecsemő után járó díj nyomott inkább a latban, mintsem az emberéletért viselt felelősség morálja.⁵⁹

Ezek után nincs mit csodálkozni az ijesztő méreteket öltő csecsemő- és gyermekhalandóság törvénytelen születésűeket sújtó fátumán. A századelőn éppúgy, mint később, még a 30-as évek közepén-végén is az egy év alatti törvénytelen születésűek legveve-

⁵⁵ *Barabás Zoltán*: Budapesten állami gondozásba vett elhagyott gyermekek számaránya. Városi Szemle, 1935. 2. sz.; Városi Szemle, 1938. 298. sk.

⁵⁶ BFL IV 1407. b. 1832/1889-IX.

⁵⁷ *Keller Lajos*: Az Országos Stefánia Szövetség 15 éves működése. Bp. 1931. 28.

⁵⁸ BFL IV 1407. b. 1734/1888-IX.

⁵⁹ Vö. *James R. Lehning*: Family life and wetnursing in a French village. Journal of Interdisciplinary History, XII: 4. 1982. Spring.

sebb 1/5-e, sok esetben a harmada jutott erre a sorsra. Különösen gyakori volt a csecsemő-halál a cselédanyag újszülöttjei körében. Egy a századelőn végzett fölmérés értelmében a belső-bentlakó szoptatós dajkák bérdajkákhoz kihelyezett csecsemőinek az 1/4-e halt el egy éves kora előtt.⁶⁰ De az egy éven felüli gyermekhalandóság is tartósan magas maradt e körben.

Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye átlagon felüli csecsemő- és gyermekhalalozási mutatói mindenkor e többnyire törvénytelen gyermekeknek a főváros körüli községekben tenyésző bérdajkaság révén magasán tartott mortalitásából következett. Mert a budapesti törvénytelen gyermekek bérdajkákhoz kerülő hányadának a zöme a fővároshoz közeli települések valamelyikén kötött ki végül.⁶¹ Kárpáti Endre Üllő és Monor községek hetvenes–nyolcvanas évekbeli csecsemő- és gyermekhalandóságát vizsgáló tanulmányában adatokkal bizonyítja, hogy az itt szinte „üzletszerűen” folytatott bérdajkaság milyen szomorú következményekkel járt. Megállapítása szerint, a bejelentett, azaz számon tartott 3 éven aluli gyermekhalalozások legkevesebb 1/3-a, de olykor közel a fele a dajkagyermekek számláját terhelte. Amihez pluszként járult a bejelentetlenül „eltűntek” további tömege.⁶²

A múlt eme kegyetlen intézménye, melynek valóságáról megrendítő képet fest Nagy Ignác a reformkorból,⁶³ tulajdonképpen társadalmi ítéletet hajtott végre: a természetes demográfiai szelekció kényének vetette alá és rostálta meg a társadalomból kirekesztettek ártatlan képviselőit.

Bár aligha ítélnénk helyesen azt állítva, hogy a gyermekeiket kényszerűségből idegenek gondjaira bízó anyák teljességgel közömbösek és érkeztelenek maradtak gyermekük jövőbeni sorsát illetően. Az sem vonható viszont kétségbe, hogy ezek az anyák gyermekük időleges és sok esetben végső elvesztését rendszerint a sorsukba belenyugvókra általában jellemző érzelmi lefojtottsággal fogadták. Miként a szociográfus hajlamú korabeli orvos találon megfogalmazta egy szoptatós dajkával gondoztatott gyermekét korán elvesztő cselédlányról: „Fiatal volt, erős és könnyen felejtett”.⁶⁴

Cselédkriminalitás

A cselédek jogellenes, pontosabban akként minősített viselkedésformáit túlnyomórészt a kifejezetten munkajogi viszályok, a munkaszerződéssel kapcsolatos vitás kérdések, illetőleg a munkavállalási kényszer sajátos hatósági értelmezése szülték. De persze nem minden jogi előzmény és alap híján. Már az 1876: XIII. tc. arról intézkedik, hogy, ha „a cseléd azon szolgálata, melyre szegődött, beállni vonakodik, a gazda kívánságára arra hatóságilag kényszerítendő”. Nem kevésbé fontos és jellemző a törvény azon további kitétele, amely szintén hatósági kényszer alkalmazását helyezi kilátásba, ha a cseléd szolgálati helyét a szerződésben foglalt idő előtt úgymond jogos, a törvényben konkrétan is részletezett indokok nélkül hagyná el. A munkavállaló szabad szerződési jogképességének mindeme nyilvánvaló korlátozásához később — igaz, alkalmi jelleggel — további súlyosbító körülményként járult a cselédek „munkanélküliséghez fűződő jogának” a tagadása, s attól való megfosztása. Egy 1906-ban hozott rendőr-főkapitányi rendelet t. a. helyét minduntalan változtató, gyakran, huzamosan hely nélküli alkalmazottakat az 1885. évi toloncsabályzat hatálya alá helyezte. Magyarán: az ilyen cseléd — e rendelkezés értelmében — bármikor és minden különösebb eljárás mellőzésével is fogházi elzárással sújtható majd/vagy kitoloncoltatható. De ugyanezen elbánást irányozta elő a rendelkezés azok számára is, akik gazdájukat meglopják, büntetésüket kiállották, illetőleg vádindítvány hiányában ellenük a büntető eljárás meg nem indítható.⁶⁵

A házi-cselédség jogilag definiált különleges társadalmi státusára vakítóan éles fényt vet tehát már az is, hogy a munkajogi konfliktusokat és a szabad munkavállalás körébe tartozó fejleményeket egyszerű rendészeti kérdésként értelmezték, s kezelték.

⁶⁰ *Madzsar József*: A szoptató bérdajka-kérdés. Bp. 1918.

⁶¹ Adatszerűen dokumentálja, *Gyáni Gábor*: Gyermeksors a történelemben . . . 447.

⁶² *Kárpáti Endre*: Csecsemő- és gyermekhalandóság két Pest környéki községben a múlt század 70–80-as éveiben. Orvostörténeti Közlemények, 1969. 50. sz.

⁶³ *Nagy Ignác*: Az árvák sorsa. In: *Uő*: Uracsok és arslánok. Budapesti életképek 1840–1848. Bp. 1980. 154. skk.

⁶⁴ *Pikler J. Gyula*: Mari. In: *Gondos Ernő* (szerk.): A valóság vonzásában. Bp. 1963. I. köt. 61.

⁶⁵ Rendelet a cselédek ellen. Népszava, 1906. VII. 1.

A somnásan csak kihágási ügyként meghatározott, a cselédek és munkaadóik között keletkező munkajogi viták, valamint a cseléd-munkapiac ekkénti „felügyelete” egyaránt a rendőrség hatáskörébe tartozott: ezen ügyekben elsőfokon a rendőrbíróság dönthetett, és csak másodfokon nyert illetékességet polgári közhatóság (közigazgatási bíróság).⁶⁶

A lakonikusan a „cseléd-törvény megszegése” címén a munkaviszályok ügyében lefolytatott rendőrbírósági eljárások főleg nagy számukkal hívják fel magukra a figyelmet. A 90-es évek utolsó néhány évében számuk évi átlagban 10 ezer körül jár, a század első évtizedében ezen értéknek 14 905, a tízes években pedig 18 210 felel meg. Ezt követően némi visszaesés tapasztalható, a húszas évtized átlagszáma: 9 ezer.⁶⁷ E rendőrbírósági keresetek, aszerint hogy a gazda vagy a cseléd indította-e, a szerződés különböző pontjainak a megszegését sérelmezték. Amennyiben a gazda adta be a keresetet, rendszerint a szolgálati hely idő előtti elhagyása szerepelt a vád tárgyaként; ha a cseléd nyújtotta be panaszt, akkor viszont a szerződésben kikötött bér gazda általi megtagadása, jogtalan visszatartása volt a leggyakoribb vádpont. A sérelmezett legtöbbször az alkalmazott kezdeményezésére, de még a 20-as években is az arány némileg a cselédek javára billent. De bizonyították erre az is, hogy a bérkövetelés címén támasztott jogigények egy 1919 és 1925 közötti néhány éves időszakot leszámítva, mindenkor számbeli fölénnyben voltak a helyelhagyás vádjával indított keresetekkel szemben. S ez még nem minden. Miként a rendőrség évi jelentéseinek egyikében meg is jegyzik: a cselédek ellen emelt panaszok legtöbbször, hogy ti. az alkalmazott felmondás nélkül elhagyja helyét, szintűgy okozati összefüggésben áll a gyakori bérvisszatartással. Hiszen az ilyen jellegű gazdai panaszok ott gyakoribbak, pl. az I. az V., a VII., a X., de kivált a VII. kerületben, „ahol nagyon sok cseléd-tartó nincs abban a helyzetben, hogy cselédet tarthatna, s mégis tart, örökös panaszra szolgáltatván okot a cselédek részéről”. A szerződés cseléd általi egyoldalú felrúgása tehát csupán válasz a gazdai jogtalanságra, mert ott és akkor került rá gyakran sor, „a hol a cselédek bérüket sem igen kapják meg”.⁶⁸

A cselédpanaszok nagy száma és emelkedő mennyiségi tendje önmagában is jelzi, hogy a cselédség milyen széles, sőt egyre táguló körébe nyomult be ez időre a patriarchális gazda — cseléd viszonylat lazítására alkalmas szerződésszerűség szempontja. Tételként szögezhetjük le: a cselédek eredeti, örökségként magukkal hozott beállítottságuktól gyakran messze eltávolodva, a polgári életviszonyok és a nagyvárosi légkör sokirányú és ellentmondásos szocializációs hatására idővel mind nagyobb számban, s mértékben jutottak birtokába számos emancipatorikus szükségletnek, valamint az annak kielégítésére szolgáló, megfoly szűken adatolt eszközök ismeretének. Így, egyebek mellett, a gazda és a cseléd közötti vitás kérdések jogi úton történő rendezésének az eszközként való bevetéséhez. Ami kétségkívül a gazda — cseléd viszonylat gazda részéről ambiciósan egyoldalú patriarchalizmusát ásta alá.

Nem tudjuk, hogy a rendőrbírósági bíraskodás — e panaszok ügyében — rendszerint milyen eredménnyel zárult, mennyire lehetett kielégítő a cseléd al- vagy felperesek szempontjából. Tudjuk viszont, hogy a munkaügyi bíraskodásnak ez a cselédség vonatkozásában egy rövid időt kivéve (1918/19)⁶⁹ mindvégig érvényes rendszere a gazda részéről könnyen semlegesíthetőnek bizonyult. „A kihágás és a bérkövetelés megítélése — szól a korabeli megfigyelés — a rendőrség elé tartozik, a kártérítés az előljáróságok, mint bagatell-bíróságok elé, a bűncselekmények (lopás, csalás) pedig a büntetőtörvény-szék elé. Igen ám, de pl. a bérkövetelés megítélése a legtöbbször fennakad a gazda kárkövetelése vagy lopás feljelentése miatt, s így az hónapokig, sőt esztendőkig nem nyerhet

⁶⁶ Szabályrendelet a cseléd-törvény alapján eljáró I. fokú hatóságokról, továbbá a gazda és a cseléd közötti viszonyból támadt vitás ügyekben követendő eljárás szabályozásáról és a külső cselédek szegődési és felmondási idejéről. Bp. 1892.; *Guthi Imre*: Fővárosi almanach, lexikon és útmutató, 1913—1915. II. főrés. 96.

⁶⁷ A Budapesti fő- és székvárosi m. kir. rendőrség működési jelentései; a Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyv egyes kötetei és *Pálosi Ervin*: Budapest kriminalitása és moralitása az 1909—1925. években. Stat. Közl. 55. k. 3. sz. 97.

⁶⁸ Budapest fő- és székvárosi m. kir. rendőrség működési jelentése, 1897. 229.

⁶⁹ Az 1918. évi IX. néptörvény a rendőrség helyett külön munkaügyi bíróságokra ruházta át a cselédügyet. Az ilyen paritásos alapon álló bíróságok a járásbíróóságokon létesültek és bennük ülnökként helyet foglalt mind a munkavállalók, mind a munkaadók képviselője. A forradalmak bukása után e törvényt is hatályon kívül helyezték és visszaállították a rendőrség bírói illetékességét.

megoldást sohasem, mert mire a kártérítési per vagy a bűnügy — esetleg a cseléd javára — befejeződik, a bérkövetelését már felejtí és nem is perli. De a kártérítési kereset is a cseléd kárára szolgál. A gazda indíthatja mint felperes — s bizony sok gazda akad, aki nem indítja meg a keresetet a cseléd ellen, s így a cseléd sehogysém juthat a pénzéhez”.⁷⁰

Az 1906. évi, a munkapiac kényszer-rendszabályozásához vezető intézkedésekre emlékeztető, már hivatkozott főkapitányi rendelet, amely jogi állapot nyújtott a munkanélküli cselédek esetleges fogházi elzárására, úgy tűnik, nagyobb tömegeket nem érintett. Noha Boda főkapitány, néhány évvel a rendelkezés kiadása után még arról szolt: „Sok cselédlányt, kik tizennégy napos szolgálataik között hosszasan csavargással szüneteltek (sic!) kétes s tolvaj elemeknek tartozékául szegődve, az 14676/tk.eln. 1906. sz. rendeletem alapján a kerületi kapitányságok eltávolítottak toloncz úton a fővárosból s a kitiltást is gyakran alkalmazták”.⁷¹ A mondottak ellenére viszont azt látjuk, hogy amíg pl. 1909-ben közel 500-ra, öt évvel később ennek már csak felére tehető a személyükben érintettek száma. A háború alatt azután ez a szám tartósan és csökkenő tendencia kíséretében száz alá esik, a húszas években pedig legfőljebb 20–50 személyt érint.⁷² Pedig épp ezzel egyidőben, a húszas évek során a fővárosi törvényhatósági bizottság ülésein nem is egy olyan szociáldemokrata interpelláció hangzik el, amely sérelmezi a munkát kereső, munkanélküli cselédekkel szembeni kampányszerű rendőri fellépést: razziazást és letartóztatásokat.⁷³

Bár az iménti kényszerrendszabály napi gyakorlattá nem vált, a sok vitát és ingerültséget keltő, népes és mobil cseléd-munkapiac fokozottabb hatósági kézbe tartására más eszközök is kínáltak magukat. Úgyszólván kézenfekvőnek tűnt, hogy a cseléd-könyv, amely nélkül elvileg senki sem szegődhetett be szolgálatra, a munkavállaló szorosabb felügyeletének a segédeszközzévé lépjen elő. Végeredményben 1907-től a cseléd-könyv már pusztán rendészeti eszközként alkalmazott személyi igazolvány, amely kizárólag a cseléd munkaviszony fennállására vagy megszűnésére szolgál információkkal.⁷⁴ A cseléd-könyvön keresztül gyakorolt ellenőrzés természetesen szintúgy a rendőség kezében volt, hiszen egyébként is az ő jogositványát képezte új állandó, ideiglenes, netán másolati cseléd-könyv kiállítása. Bizonyos társadalmi körök, s maga a hatóság is (a főváros, ill. rendőrhatalóság) a tizes években mind hangsúlyosabban követelték a cseléd-könyv fényképpel történő ellátását, mint ami megkönnyítené a munkavállalók még alaposabb azonosíthatóságát, rendészeti felügyeletét.⁷⁵ Az óhajból végül valóság lett, s így született meg az arcképes cseléd-könyv a 83 300/VI. sz. B. M. 1917. rendelkezés nyomán.

Ha ezt követően a réteg tényleges, a szó igazi értelmében vett bűnöző viselkedését szemrevételezzük, akkor előre kell bocsátanunk: sem mennyiségi téren, de arányait illetően sem beszélhetünk a cselédség nagyobb mérvű bűnözésre hajlamosságáról. Eltekintve ehelyütt a külön vizsgálódást igénylő, noha szintén a rendészet hatályába utalt prostitúciótól, a cselédek által elkövetett kifejezett jogellenes, a büntetőjog kereteibe eső cselekedetek — csekély kivétellel — *vagyon elleni* vétségének bizonyultak. Országos adatokat idézve, a századelőn és a tizes években az elítélt házicselédek (férfiak és nők együttesen) 2/3-a többnyire *lopásért* bűnhődött; a harmincas években ez az arány némileg mérséklődik, de az összes elítélt átlag fele továbbra is e kategóriára jut. Igaz, szűken fővárosi vonatkozásban a helyzet kissé más, itt ugyanis mindennél markánsabban megmutatkozik a réteg bűnözésének specifikussága: 1935-ben jogerősen elítélt házicselédek száma 921; közülük lopásért bűnhődött 914 fő (!). A vagyon elleni vétségek, az oly gyakori „*cselédlopások*” túlsúlya persze azzal is összefügg, s ez némileg torz megvilágításba helyezi a mennyiségi ismérvekkel mért cselédkriminalitást általában is, hogy — miként a rendőség 1900. évi működési jelentése megjegyzi — a büntetőtörvénykönyv minősítése túl szigorú; a cseléd legkisebb alkalmi lopását is büntetettnek minősíti.

Emellett aránytalanul csekélyebb a gyakorisága a még rétegspecifikus bűnelkövetésként minősíthető *magzatelhajtásnak* és a *gyermekölés- és kitétel* bűntetteinek: országos adatok alapján az legfőljebb egy-két százalékát adja az összes, érvényes ítélettel lezárt bűnesetnek. A 30-as években, a bűnügyi statisztikában új bűnesetként kell számolni

⁷⁰ Budapest fő- és székvárosi m. kir. rendőség működési jelentése, 1900. 199.

⁷¹ Uo. 218.

⁷² *Pálosi Ervin*: i. m. 85.

⁷³ Fővárosi Közlöny, 1926. 48. sz. 2257.

⁷⁴ *Sápi Vilmos*: A mezőgazdasági cselédség magánjogi helyzete a dualizmus korában. Jogtörténeti Tanulmányok II. Szerk. Cizmadia Andor. Bp. 1968. 306. sk.

⁷⁵ L. pl. Pesti Hírlap, 1917. I. 17. és 18.

a „közveszélyes munkakerülés” megjelöléssel, amely 5–10%-át is kiteszi egy-egy év eltélt cselédjeinek.⁷⁶

Összegzőképpen megállapítható: a házicselédesség a tulajdonképpeni bűnöző tevékenységre különösebben nagy fogékonyságot nem tanúsított. S különösen nem a társadalmilag fokozottan veszélyes bűnelkövetésekre, mint pl. a súlyosabb emberélet elleni bűncselekmények. Állításunkat húzza alá az is, hogy — század eleji adatok szerint — a 100 ezer lakosra számított (15 éven fölül) népességben az elítéltek aránya a házicselédeket tekintve kisebb volt (560), mint a lakosság összességében (590).⁷⁷

E szerényebb mérvű bűnözésre való hajlam semmiképp sem meglepő. A bűnözés szokásszerű tevékenységgé válása mindig is egy bűnözésre késztető, a bűnözést életformaként meghatározó társadalmi szubkultúrában a legkézenfekvőbb. A zárt intézményi keretbe kényszerített cselédek azonban effajta bűnözésre hajlamosító szubkulturális közegekkel ritkán vagy sohasem kerülhettek szorosabb érintkezésbe. Vagy ha igen, az kizárólag csak munkátlanóságuk, átmeneti munkanélküliségük idején következhetett be. Ennek a valószínűségét és nem nagy számú gyakorlati előfordulásának az eseteit a hatóságok manipulatív előszeretettel használták fel a cseléd-munkapiac ellen irányuló, restriktív beavatkozó politikájuk igazolására. A döntő azonban, hogy a munkaadónak a cseléd személye és élete folyása fölött igényelt, sőt gyakorolt állandó, szoros felügyelete, s ami ezzel jár: az alkalmazott lakásba zártsága, csekély szabad ideje, társtalansága, nagyfokú társadalmi elszigeteltsége mind-mind kellően gondoskodott az ily értelmű negatív hatásokkal szembeni kellő védettségéről. Így azután a cselédek legmegszokottabb, szinte közhelyszámba menő kriminális tevékenysége jószerivel inkább csak a munkaadó kárára elkövetett vagyoni elleni kihágásokra, kisszerű lopásokra szűkült le. Noha e téren valamelyest gyakoribb bűnelkövetőknek mutatkoznak, bizonylan a túl szigorú jogi megítélés folytán is. A század első másfél évtizedében — 100 ezer lélekre számítva — a népesség egészében a vagyoni elleni büntetért elítéltek aránya 271,4, a cselédesség között viszont 439,3.⁷⁸

*

A cselédszolgálat — kevés kivétellel — pusztán rövid, s mindenképp átmeneti időre vonzotta magához a zömében falusi leányok tíz- és százazezeit. Az ebben a gazdasági-társadalmi szerepkörben több-kevesebb ideig átmenetileg megforduló, földrajzilag sokfelől érkező, társadalmilag azonban módfelett egyöntetű munkavállalói tömeg közvetlen élet- és munkaviszonyai csekély mértékben, alig észrevehetően módosultak a polgári kor vizsgált évtizedei folyamán. Ezért is esett áttekintésünkben a szokottnál talán nagyobb hangsúly a cselédlét általános jellemzőinek alig kimerített ábrázolására, s szorulatott törzítés nélkül háttérbe a jelenségkör történeti folyamatszerűsége. E főbb jegyeit, a saját világán kívüli meghatározóit tekintve kissé mozduló cseléd-életforma egyedüli dinamizáló hatása a foglalkozás átmeneti jellegéből adódott. A keretek úgyszólván teljes változatlanúsága mellett az e keretekbe illeszkedő, azokat folyton kitöltő népesség hallatlanul gyors kicserélődése, páratlan ütemű fluktuációja mégiscsak a szüntelen mozgás állapotában tartotta a nagyvárosi cseléd-életformát. Melynek külsőleg látható jeleinél nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk a cseléd státus által közvetített társadalmi értékek és tevékenységek „átörökítésének”. Hiszen a cselédkedés sokkal inkább a tanulás, az alkalmazkodás, az átvétel korántsem passzív életformáját kívánta meg, teremtette újjá és hagyományozta tovább, mintsem a nagyszabású társadalomátalakító törekvések jegyében fogant autonóm életvitelét. (Bár ennek helyenkénti csfrait sem szabad elhallgatnunk). A cselédesség társadalmi státusáról így és ennyiben vall sajátos színekkel az az életforma-rezervátum, amely Budapesten a polgári kor évtizedeiben a városi proletariátus egy semmiképp sem lebecsülhető hányadának jutott ki nap mint nap.

⁷⁶ Magyar Statisztikai Közlemények 30. és 59. köt.; a Magyar Statisztikai Évkönyv egyes kötetei; BFL IV 1419 a. 938-2/1938.

⁷⁷ Pach Henrik: A társadalmi ember élete (A szociálhigiéniá, a bűnözési, gazdasági és társadalmi statisztika vezérfonala). Bp. 1923. 149.

⁷⁸ Uo.